

MİNORSKY

KÜRTLER

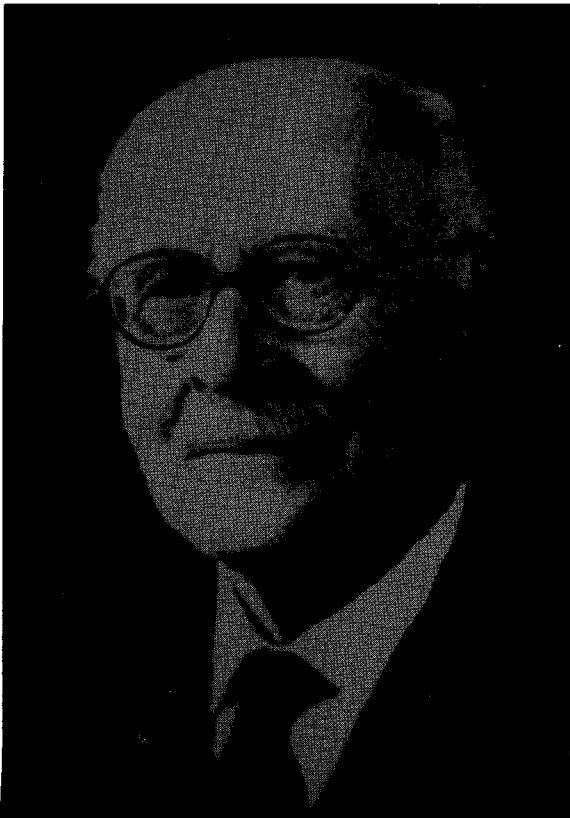
WEŞANÊN HELEPÇE

www.netewe.com

Birinci baskı Kasım 1988

**Sahibi : S. Haidari, Grossenberger Str. 48
4971 HÜLLHORS - DEUTSCHLAND.
Yazışma adresi : Postlager karte NR-039774 D
5000 KÖLN-1
Banka Hesabı : Stadt sparkasse. KÖLN
Konto Nr. 94223179 BLZ 37050198**

MINORSKY

ÖNSÖZ

Minorsky'nin Kürtler üzerine yazdığı bir kitap kısaltılarak tercüme edilmiş ve İslam Ansiklopedisi'nin ilk basımında yayınlanmıştır. *Kürt ve Kürdistan* sözcüklerinin yasak olduğu bir ülkede devletin resmi anlayışına karşı mücadelede, demokrat, yurtsever ve devrimcilerin uzunca yıllar başvuruda buldukları yazılardan biride işte Minorsky'nin bu çalışmasıydı.

Özellikle 1970-1980 yılları arasında Kürtler üzerine yayınlanan sınırlı orandaki kitapların dışında çok daha önceki yıllarda yayınlanan İslam Ansiklopedisi'nin ilgili maddesinin bu anlamda önemli bir yeri vardır.

12 Eylül 1980'den sonra yayıncılık alanında da büyük bir katliamın yapıldığı ve Kürtler konusunda tabuların hâlâ devam ettiği düşünülürse Minorsky'nin bu çalışmasının sadeleştirilerek yayınlanmasının faydalı olacağını ümit ediyoruz.

Weşanên Helepçe

KÜRTLER

Kürtler, ön Asya'da yaşayan bir Kavim. Bunların yaşadıkları yerler bir çok seyyah tarafından gezilmiş, Kürtleri dil, tarih, etnografya vs. bakımından inceleyen bir çok eser ortaya konulmuşsa da genel özlü bir araştırma daha yapılmamış bulunduğu gibi, aslında elde olan bilginin dağınık ve eksik bir nitelik göstermesi ve araştırmacıların kullandıkları yöntemlerin birbirine uymaması, böylesi bir araştırmayı güçleştirmektedir.

A) KÖKENLERİ

Kürtlerin İrani kavimlerden sayılması, irki olmaktan çok, dil ve tarih verilerine dayanmaktadır. Bunların fiziki özellikleri yer, yer değişir. Kürtlerin doğudan, batıya doğru yayılmış olmaları olasıdır. Bununla beraber, Kürtler'in, bilinen merkezlerine yerleşmelerinden önce, burada, isimleri kendilerinininkine benzeyen, (KARDÜ) fakat başka soydan bir kavimin yaşamış olduğunu ve bunların sonradan İran kökenli Kürtlere karışmış bulunduğunu ileri sürmekte mümkündür.

Aşağı yukarı M.Ö. 2000 tarihli iki Sümer yazı taşında, Thureau-Dangin¹ bir Kar-da-ka memleketinin ismine rastlamıştır. Bu memleket Driver'in Van gölünün güneyinde gösterdiği "Su kabilesinin"² yanında bulunuyordu.

1 - Revue d'Assyriologie, C.V, s.99 ; C.VI, s.67

2 - krş. ZA, XXXV, 230 not-3

Şerefnâme³, Bitlis bölgesinde bir Süy kalesinden bahse-
der. Yukarıda sözü geçen yazıtların tarihinden bin yıl
sonra Tiglath Pileser Kur-ti-e kavmiyle Azu dağlarında
savaşa girişmişti. Driver⁴ buranın bugünkü Hazo (Sasun)
olduğunu tahmin eder. Bununla beraber Kur-ti-e'nin oku-
nuş biçimi kesin değildir.

Herodot'ta M.Ö. V. Asır'da buna benzer bir isim geç-
mez. Xenophon'un anlattığı "Onbinlerin Geri Dönüşü"
(M.Ö.401-400), Karduhların (Καρδ. οὐχοί)
ünlenmesine yol açtı. Bunların memleketi Kentrités
(Bohtân) ırmağının doğusunda bulunuyordu. Bundan
sonra, aynı ismin her zaman Dicle nehrinin solunda, Cudi
dağı yakınındaki bölgeye verildiği ve klâsik eserlerde bu
ismin Korduene şeklini aldığı görülür. Arâmiler'de bu
bölgeye Bes-Kardü ve zamanımızın Cazirat kasabasında
Kardu Gâzartası denilirdi Ermeniler Korduh, Araplar'da⁵
Bâkardâ (Karday) ismini kullandılar. Aşir'in tanıklığına
dayanan Yakût'a⁶ göre, Bakarda bucağı, Cazirat'a bağlı
olup, 200 köyü kapsıyordu ve Dicle'nin sol tarafındaki
Bazabda karşısında bulunuyordu. Sadece tarihi bir böl-
geye uygulanan bu isim, sonraları islam deyimleri arasında
kaybolarak, yerini Cazirat, Bohtan v.b. sözcüklerine
bıraktı. Ermeni ve Araplara göre, asıl Kardü ülkesi sınırlı
bir bölgeyi içeriyordu. Κορδωνηνή eyaletinin
sınırlarında doğru olarak bilinmiyor : bunun üç şehri Sarei-
sa, Satalka ve Pinaka (Finik) Dicle üzerindeydi. Fakat

3 - C.I s.146

4 - JRAS, 1923 s.400

5 -Balazuri, s.176 ; Tabari, C.III s.610

6 - C.IV s.56

Strabon⁷ Ἡ ροδνατα δση deyiminin bazen Muş'un güneyindeki dağları da kapsamına aldığı nı açıklar.

İsimleri daha sonraları da unutulmamış olan bu Καρδοῦνοι kavmi kimdi ? (Her halde xoi eki, Ermenice de cemi edatı olan -kh'yı temsil etmektedir ; bu da belki Yunanlıların bu kelimeyi Ermenilerden almış olmaları ile açıklanabilir) ; Xenophon'a⁸ göre, Karduhlar ne kral Artaxêrxes'in, ne de Ermenilerin egemenliklerini tanıyorlardı. M.Ö. I. yüzyılda II. Tigranes Korduene ülkesini ele geçirdiği zaman, memleketin kralı Zarbianos'u idam ettirmişti. M.Ö. 115'de Kourduene kralının ismi Manisarusti. Hübschmann'a⁹ göre bu sırada Korduene eyaleti ancak yüzeysel bir şekilde Ermenileştirilmişti.

Aslında, Xenophon devrinde Dicle'nin kuzeyinde, ana kümeden ayrı kalmış İrani bir kabileye rastlanması, olmayacak bir şey değilsede Karduhların kavmi özellikleri hakkında bir karar verebilmek için, ancak isimlerinin tanıklığına dayanılmaktadır. Bu ismin Sâmi benzerleri de vardır. (Akkad-Asurcada Kardû "kuvvetli, kahraman", Karadu 'kuvvetli olmak') ; ayrıca bu isim, Haldi kavminin adı ile de bir ses benzerliği göstermektedir : bu sözü geçen kavim daha çok Asuri aslından gelme Urartu, Uraştı ismiyle tanınır. Ve bunlara İbranicede Ararat, Yunanlılarda ise Αλαροδοιοι, Χάλδοι ve bazende Καλδαιοι denilir. Bu kavim M.Ö. IX.

7 - C.IX s.4-12

8 - C.IV s.1-3

9 - Die altram. Ortsnamen s.239

Armen. Gramm., 1897 C.I-II s.518-520

yüzyılda ortaya çıktı. Ve ondan sonra Van gölü bölgesinde VI. asır başlarına kadar süren kuvvetli bir devlet meydana geldi. Lehmann – Haupt¹⁰ Haldileri batıdan gelen göçmenler olarak görmekte E. Mayer¹¹ ise, bunların hareket noktasını Aras nehri havzasının orta kısımlarında bulmaktadır. Ermenilerin gelmesi üzerine (VII. asıra doğru) Haldiler dağılarak dağlara çekildilerse de, Kyropaedie¹² isimleri Van gölünün kuzeyine düşen bölgenin yer adlarında devamlı kaldı.

Karduhlar, ister Samilere, ister yerli ırklara bağlansın, eski Karduhların işgal ettikleri bölge, bugün Kürtlerin asıl yaşama yerlerinden biridir. Bu suretle Karduhların, Kürtlerle aynı olduğu sonucuna varılmıştı. Bu görüş biçimi XX. asır başlarında doğrulanması gerekmeyen bir söz halindeydi.¹³ Daha ileri gidilerek, Kürtler doğrudan doğruya **Χάλδοι** a bağlanıyordu. Evvelce Reiske, Constantin Porphyrogenitus¹⁴ hakkındaki açıklamasında *Chaldi et Kordi vel Carti, Gordyaciidem* diye yazıyordu. Lerch'in eserinin (1856) yazı başlığında bu görüş tarzının kabul edildiğini gösterir : “*Recherches sur les Kurdes iraniens et sur leurs ancêtres, les chaldéens septentrionaux.*”.

Hartmann, Nöldeke ve Weissbach tarafından yapılan araştırmalar neticesinde bu sorun yeni bir şekil almıştır. Bunlar dil bakımından Kurd ve Kardû şekillerinin ayrıt edilmesi zorunluluğunu illeri sürmüşlerdir. Aynı zamanda

10 - Mater. z. älter. Gesch. Armeniens, Göttingen 1907, s.123

11 - Gesch. d. Altertums, C.I-II, 1913 s.474

12 - C.III s.1-3

13 - krş. Grundrise d. Iran Phil. C.II, s.464

14 - De cerimoniis, B, 13 s.11, 713

bu araştırmacılar Kürtlerin , klasik yazarlar tarafından¹⁵ Medya ve Fars'ta Cyrtii (Krtioi) olarak varlıkları belirtilen kavmin, Kürtler olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Bu görüş Fars bölgelerinde Sasaniler devrin-den itibaren yaşadıkları belirtilen bir gök Kürt kabilelerinin varlıkları ile doğrulanmış bulunuyor.¹⁶

Kurd ve Kardû arasındaki ayırım uygun olmakla beraber, önemli bir sorunu halletmemektedir : Cyrtiiler (İrani Kürtler) eski Karduhların memleketleri olan *Zağros* dağlarının batısındaki toprakları nasıl yurt edinmişlerdir ? Bu sorun daha derin araştırmaları zorunlu kıldırılmaktadır. Öncelikle Med ve İran yengileri, İrani kavimlerin büyük ölçüde yer değiştirmesine yol açmış olmalıdır. Bu konuda bir kısım Asagartiyaların yer değiştirmesi örnek olarak alınabilir. Merkezleri Sistan'da iken, Asurlular zamanında bunları Medya'da¹⁷ ve Dara devrinde¹⁸ hkmet merkezlerini Asuri yaylasındaki Arbela'da buluyoruz. Dara, bunların hükümdarı Çitrantahma'yı bu şehirde idam ettirmişti.¹⁹ Daha M.Ö. 220 ve 171'de Cyrtii cretli askerleri Kk Asya'da, Roma, Selekiler ve Bergama kralları arasındaki savaşlara katılıyorlardı.²⁰ VII. asır Ermeni coğrafyasının tesiri altında Korçekh bucağına ait

15 - Strabo XI, 13,3 ve XV 3,1

16 - krş. Karnamak-i artaşır-i Papakan, trc. Nöldeke, Göttingen 1879 s.37,48 ve Arap yazarlarında ki kayıttır.

17 - Zikirtu veya Zakruti, krş. Z A, XIV, 146

18 - Bahistun Kitabesi C.II, s.90

19 - L,W. King, The sculptures of Behistan, London 1907

20 - Titus Livius, XI, 58,13; XXXVI 40,9

- Polibius, C.V, s.52, 5

- Weissbach, Paulywissowa, bk. mad. Cyrtii ve A.J. Reinach Les Mercenaires de Pergame, Revue archeologique, 1909 s.115-199

dikkate değer bir başkalaşım ortaya çıkmaktadır.²¹ Faus Byzantinus zamanında (IV. asır) Korçekh, yalnızca, Salmas'ın yanında bir bucaktı. Eyalet olarak, Korçekh, Cula-merg ve Cazirat arasında uzanıyordu.²²

Zamanla bir takım değişiklikler olmuştur. Faustus'un eski Korduene ve Tmorih bölgelerinden Kordukh, Koreçekh'in sadece bir bucağı haline gelmiş, Timorikh yerini Kordrikh'e (Kordikh) terketmişti.

Böylece Arap işgali devrine doğru Kurd (cemi. akrad) sözcüğü İrani veya İranlaştırılmış kabileler karışımına yayılmaya başlanıyordu. Bu kabileler arasında yerliler (Kardular ; merkezleri Alki (Elk) olan Tmorikh/Tamurayeleri ; Sasun'un Hoit bucağında

Քոթայու 'lar ; (Huvayışya) Fırat'ın geniş kıvrımında Ortayeler (Artan), Samiler ve belki de Ermeniler (Mamakan kabilesinin Mamikon aslından olduğu ileri sürülüyor) vardır.

XX. Asırda Kürtler arasında, bu kavme dahil olmayan bir İrani unsurun (Guran-Zaza zümresi) varlığı ortaya çıkarılmıştır. Kürtlerin içinde, bir çok yerlerde sırasıyla yeni gelenlerin siyasi egemenliğine dayanan toplumsal tabakalar görülmüştür. (Süleymaniye'de Savuc-Bulak'ta ve Şakaklara boyun eğmiş Küresinlilerin (?) görüldüğü Kotur'da). Sistemli araştırmalar Kürt adıyla örtülen bir tabaka altında bir çok eski kavimlerin varlığını ortaya çıkaracaktır.

21 - Adolz, Armenia, s.148'e göre; Kortiç-ay kh veya Kortiçten gelen Korçekh 'Kürt' anlamına gelir.

22 - Hartmann, Bothtan s.93

- Huschman Die altarm. Ortsnamen s.255-259

HALK ETİMOLOJİ ve SOYLARI

Kürtlerin asılları sorununun çözümlenmesi, Kürt gelenekleri/ananeleri ve islam kaynakları kolaylaştırmaktadır. Masudi¹ bunların zalim Zahhak'ın (Dahhak) elinden kurtulmuş İranlılar'ın torunları olduğundan bahseder. Bu efsane özellikle Şahname'den aktarmayla bilinmektedir.² Bundan başka Morier 1812'de³ Zahhak'tan (Dahhak) kurtulmasını kutlayan 'Ayd-i Kurdi – Kürt Bayramı' isimli bir törenden bahsetmektedir. Diğer taraftan Kürtler kendilerine Arap secereleleri/kütüklerini mal etmekteydiler. Bazıları⁴ kendilerine, ata olarak, Rabi-a b. Nizar b. Maadd'i diğerleri ise Muzar b. Nizar'ı gösteriyordu.

Bunların ikiside Musul ve Rakka'ya isimlerini vermiştir. Gassanilerle olan sorunları nedeniyle, Kürtler Araplar ile ilişkilerini kesmişler ve dağlara çıkarak, başka kavimlerle ilişkiye girmişler ve sanki böylelikle ana dilleri olan Arapçayı unutmışlardır.

Halk etimomojileri de eksik olmamıştır. Kürt ismi, Arapça, Karrada köküne bağlanmak istenmiştir.⁵ Kürtler sanki Süleyman tarafından kovulmuş genç esirler ile şeytan Casad'ın oğullarıdır. Çoğunlukla⁶ Kürt kelimesi Fars-

1 - Muruc, nşr. Barbier de Meynard C. III s.251

2 - Macan beyit 27

– Mohl C.1 s.71

– Vullers, C.1 s.36 beyit 29-38

3 - Second Journey, s.357

4 - Muruc, C.III. s.253

5 - Muruc C.III s.249

6 - krş. Driver, JRAS 1923 s.403

çada Gurd (Kahraman) kelimesiyle karıştırılmıştır. Gerçekte bu kelimedeki -g- Pehlevi dilinde mevcuttur ve Var'a (himaye etmek, korumak) gitmektedir.⁷

Daha sonraları kabileler çoğunlukla kendilerine isim veren adamlarla açıklanır. Şerefname⁸ bütün Kürtlerin (Bacnavi ve Bahti kabileleri) Bacan ve Boht'tan geldiğini ileri sürer. Bu isimlerin birincisi Dicle'nin kolu olan Basn⁹ kelimesiyle ilişkisi ileri sürülebilir ; halbuki ikincisi Herodot'un **Καρθοῦν** veya Artahşir-i Papakan'ın öldürdüğü ejderha kralı (Kürt) Haftan-Boht'u hatırlatmaktadır.¹⁰ Özellikle kuzeyde ve batıda yayılmış olan diğer bir efsaneye göre, Kürtler Milan ve Zilan diye ikiye ayrılmışlardı. Bunlardan birincileri Arabistandan, ikincileri de doğudan gelmiştir. Zilanlılar aşağı bir ırk kabul edilirdi¹¹

KAYNAKLAR

- F. Justi, *Kurdische Grammatik*, Petersburg, 1880, s.XXII
- W. Tomaschek, *Sasun und d. Quellengebiet d. Tigris* (SB Ak. Wien, 1895, CXXXIII/IV)
- H. Hartmann, *Bohtan* (Mitt. d. Vorderasiat. Gesell., 1896/2, 1897/1, s.90-103)
- Nöldeke, *Kardu und Kurden* (Festschrift f. H. Kiepert., Berlin, 1898, s.73-81)
- Hübschmann, *Die altarmen. Ortsnamen* (Indogerm. Forsch., 1904, XVI, s.255-259)
- Weissbach, *Pauly-Wissowa, Real-Encyclopadie*
- Driver, *The name Kurd and its philological connexions* (JRAS, 1923, s.393-403)

7 - Hora, Neupers, Etymol. s.200

8 - C.1 s.158

9 - Andreas bk. Hartmann s.131

10 - krş. Nöldeke, Tabari s.11

11 - krş. M.Sykes, J. Anther, C.1 1908 XXXVIII s.470

B) TARİH

Kürtler hakkında, Arap işgalinden itibaren oldukça bilgi vardır. Hicretin ilk beş asrında Kürtler çoğunlukla sebep oldukları olaylarda önemli bir rol oynadılar. Bu dönemde bir çok Kürt Hanedanı ortaya çıktı. VI. ve X. hicri asırlar arasında Türk ve Moğol işgal dalgalarının Kürtleri boğmuş gibi olduğu görülür. Fakat Osmanlı-Safevi mücadeleleri sırasında, Kürtler arasında derebeylik hayatının gelişmesine olanaklı bir bölge ortaya çıktı. Şerefname (1596) bunu doğru olarak açıklamaktadır. Türk-İran sınırı yavaş, yavaş emniyet kazandı. Ve İranlılar Zağros setinin ve bu setin güneyine doğru uzanan kollarının arkasına çekildiler. O sırada Osmanlı Devleti merkezi kuvvetini doğu eyaletlerinde sağlamlaştırma işine girişti. XIX. asrın ortalarına doğru Osmanlı Devleti'nde (Hakkari, Bitlis, Süleymaniye) ve İran'da (Ardalan) son Kürt Beylikleri ortadan kalktı. Bununla beraber büyük kabilelerin bünyesi içinde, Kürt unsurunun toplumsal ve kavmi özellikleri devam etmekteydi. İran, Kürt kabilelerinin iç yaşantılarına hemen hiç karışmıyordu. Osmanlı Devleti ise, Kürtleri bazen okşuyor, bazende ellerinde kalan özgürlüklerini ortadan kaldırmaya çalışıyor, kısımda direnişle karşılaşmıyordu. XIX. asır içinde bir çok Kürt isyanları meydana geldi. 1908 ihtilali Kürtleri siyaset hayatına soktu. Çarlık Rusya'sının kıskırtması ve müttefiklerinin gayrete getirmesiyle 1914-18 savaşında Kürtlerin bazı yerleşim bölgelerinde karşılıklar çıktı. Ve bu bölgeler sessizliğe/asayişe ancak savaştan sonra kavuşabildi.

ARAP İŞGALİNDEN SONRA KÜRTLER

İlk önce Kürt kabilelerinin yayılışı hakkında Arap yazarlarının verdikleri bilgileri toplamak yararlı olur.

Şelçuklular devrinden önce Kürdistan sözcüğü bilinmediği için Kürtlere dair veriler Araplar tarafından genellikle Zavazan, Hilat, Armeniya, Azerbeycan, Cibal, Fars vs. konuları nedeniyle bahsedilmekteydi.¹

Kürtler hakkında ilk temelli bilgi veren Masudi ve İstahri (951) olmuştur. Muruc² ve Masudi şu kabileleri sayar ; Daynavar ve Hamedan'da-Şuhcan, Kangavar'da-Macurdan ; Azerbeycan'da-Hazbani ve Sarat (tahminen Şurat=Hariciler daha aşağıda krş. Daysam'ın tarihi) Cibal'de -Şadancan, Lazba, (Lurri ?) Madancan, Mazdankan, Barisan, Hali (Calali), Cabarki, Cavani, Mustdakan ; Suriye'de-Dababila vs. Musul ve Cudi'de -Hiristiyan Kürtler ; al-Yakubiya (Yakubiler) ve Curkanlar (Curugan). Aynı yazarın Tanbihi³ yalnız Bazincan⁴, Naşaviraderi, Buzikan ve Kikan'ı (şimdiki Maraş civarında) ekliyor. Bununla beraber, eskiden Kürtlerin bulunmuş olduğu yerlerin isimlerini yazıyor ; Fars, Kirman, Sicistan, Horasan'daki Rumumlar (zumum)⁵ İsfahan (Bazancan kabile-

1 - Krş. Driver, Dispersion of the Kurds in Ancient Times, JRAS, 1921 s.563-572

2 - C.III s.253

3 - s.88-89

4 - krş. İstahri s.115

5 - İstahri, s282 (Asbadat bucağında bir Kürt köyü)

sinin bir kısmı ve Kurd isminde gelişmiş bir şehir)⁶ Cibal özellikle Mah Kufa, Mah Basra, Mah Sabazan (Masabazan), iki İgar (Karac ibn Dulaf ve Burc), Hamedan, Şahri-zur ve ona bağlı olan Darabad ve Şamgan (Zimkan) Azerbeycan, Ermeniye (Aras sahilinde kain Duvın de Kürtler kerpiç ve taştan inşa edilmiş evlerde oturuyorlardı.)⁷ Arran (Bardaa'nın kapılarından birinin adı Bab-al-akrad'dı ve İbn Mıskayhi'nin iddiasına göre, Rusların M.S. 943'deki işgali sırasında bölge valisinin emrinde Kürtler vardı) Baylakan, Bab al-Abvab (derbend) Cazira, Suriye ve al-Sugur (yani Kilikya tarafındaki sağlam sınır).

Fars'a ait olmak üzere, İstahri beş Rumum'un ismini yazar. Bu söz Kürtlerin yayılmış olduğu bölgeleri gösterir.⁸ (Farça Ramm'dan, yani "sürü, kütle") Zira Zoma'dan Zumum şeklinde bütün yapmak pek mümkün değildir. Her Ramm'ın şehri vardı ve Kürt olan reisi harac toplamakla görevliydi. Güvenliği sağlayan da oydu. İstahri⁹ ayrıca Fars'ta otuz üç göçebe kabilenin (Hayy, Cem, ahya) ismini vermektedir. Bu konuda da İbn Havkal¹⁰ ve Mukaddasi¹¹ tarafından Divan al-Sadakat'tan nakledilen verilere dayanmaktadır.

Fars-name'nin¹² (M.S.1107'ye doğru) iddiasına göre eski Fars ordusunun en parlak unsurlarını oluşturan büyük Rammlerin Kürtleri, (Ciloya, Zavan, Lavalican,

6 - Yakubi, s.275 İstahri, s.125

7 - Mukaddasi s.277

8 - De Goeje, BGA C.VI s.250

9 - s.114

10 - s.185-187

11 - s.446

12 - s.168

Kariyan ve Bazancan) islamiyetin nüfuz devrindeki savaşlar sırasında ortadan kalkmışlardır. Bunlardan yalnız bir Alak müslüman olarak kurtulmuş ve sülalesini devam ettirmiştir. Diğer bir takım Kürtler, Azud Davla tarafından İsfahan'dan Fars'a nakledilmişlerdir. 500 bin ailenin (?) ortadan kalkmasını kabul etmek güç olmakla beraber, bunların Fars kabilelerinin içinde tekrar toplanmaları ve milliyetlerini kaybetmeleri olanaklıdır. Eski Cilo'ya (Kuh-Gälu) Ramm'inde bugün Lurlar oturmaktadır. Bunların ne zamandan beri orada oldukları belli değildir. Bir taraftan İstahri, Fars Kürtleri arasında bir al-Lurriya (değişik şekli Lazba ?) kabilesini yazmaktadır. Ayrıca Fars-name ; Fars'ta, sonuncu Büveyhiler devrinde çok kuvvetlenen Şabankara gruplarını Kürtler'den ayırmaktadır. Umari'nin Masalik Abşar'ı Şaban karalardan özel bir önsöz altında bahsetmekte, Şerefname de bunları Kürt sülaleleri arasında yazmaktadır. Bununla beraber bunların topluluklarından biri (Ramani), İstahri'nin "Kürt" kabilesinin ismini taşımaktadır. Bununla birlikte her şey Fars Kürtleri'nin Kürdistan kabilelerinden farklı oldukları inancını vermektedir.

Geniş anlamda merkezi Kürdistan'a denk düşen Zavzan (zozan, Kürtçe'de yaz otlığı demektir.) sözü belirsiz bir nitelik vermektedir. İbn Havekal'a¹³ göre, Zavzan Meliki, Dayrani (Deranik, Vaspurakan Ermeni kralı) ünvanını taşımaktaydı. Mukaddasi¹⁴, Zavzan'ı Cazirat'ın bir bucağı olarak kabul etmektedir. Daha sonraları, karışık Kürt ve Hristiyanlar ile yerleşim alanları genişledi.

13 - s.250

14 - s.137

Aşire¹⁵ göre, Zavzan, Musul'dan iki günlük uzaklıktan başhıyarak, Hilat yakınlarına kadar uzanıyor, Azerbeycan tarafından da Salmas'a kavuşuyordu. Buralarda Başnavi ve Bohti Kürtleri'nin birçok kaleleri vardı. Öncekiler Barka Başır'i (ve Fanak) tutuyorlardı. İncilerde ise, şunlar vardı : Malik'lerinin oturduğu Curzakil (Gurgil), Atil,¹⁶ Allus, Baz Hamra. Şunlarda Musul hakimlerine (Zengiler) ait idi ; Alki, Elk, Arvah, Bahvaha-Bekuki, Barvari'de Barho, Kingavar (?) Nirva, (Akr'ın doğusunda ?) ve Havşab.

Yakut'un metni pek güvenilir gibi değildir. Burada adları geçenler, Hamdani ve Zangiler tarafından dereceli bir şekilde işgal edilen Kürt kaleleri olabilir.

HALİFELER VE BÜVEYHİLER EĞEMENLİĞİ DEVİRİNDE KÜRTLER

Masudi¹ islamiyetten önceki dönemlerden, Gassan Arap hükümdarları ile Kürdistan arasındaki çarpışmalar üzerine rivayetler nakleder. Müslüman Araplar M.S. 637'de Takrit ve Hulvan'ın işgalinden sonra Kürtlerle temasa gelmişlerdir. Sa'd b. Ali Vakkas, Musul üzerine yürüyerek, Kürtlerin bulunduğu bucakları (Marc, Banuh-azra, Hibtun, Dasin vs.) işgal etti.² Bölgenin işgali

15 - Yakut, C.II s.257

17 - Şerefname, C.I s.117; Naş Atil ?

1 - Muruc, C.III s.249

2 - krş. Ibn-al-Aşir; Al-Kamil nşr. Tornberg C.II s.408

İyaz ve Utba tarafından tamamlandı.³

M.S. 639'da Araplar, Huzistan da Ahvaz'ın İranlı valisi Hurmuzan ile elbirliği eden Kürtlere karşı harekete geçtiler.⁴ Kürtler M.S. 642'de Fars'ta ve Darabcird'in savunması sırasında yine İranlıları tuttular.⁵ Ahvaz Kürtlerine karşı Ömer'in bir çok defalar kuvvet göstermesi zorunlu oldu.⁶ Diğer taraftan Ömer devrinde Kürtler, Karha ırmağı havzasının orta kısımlarına (Şaymara, Masabazan) saldırıda bulundular. Buralarda Fars Yakubi devrine kadar sürekli kaldılar.⁷ Araplar Şahrizur'a İslamiyetten önce gelmişlerdi.⁸ Fakat Şahrizur, Darabaz ve Şamgan'ın 643'deki en son işgali kanlı mücadelelere⁹ sebep oldu. Güneyde Basra valisi Abu Musa M.S. 645'te Beruz ve Balascan'da Kürt isyanlarını bastırmak zorunda kaldı. Fakat Arap işgali sırasında Müslümanlığı kabul etmiş olan Kürtler arasında takım-takım eski dinlerine dönenler oluyordu.¹⁰ Kürtler, Halife Ali devrinde İranlılar ve Hıristiyanlarla beraber, Ahvaz civarında Hirrit ve Fars isyanlarına katıldılarsada, başkanları Ram-Hurmuzda yenilgiye uğratıldı.¹¹

Emevi Halifesi Abdülmelik devrinde, Ermenistan'ı ve Azerbeycan'ı ele geçiren Muhtar, M.S. 685'de Kürtleri

3 - Balazuri, Futuh al-buldan nşr de Goeje s.331

4 - Al-Kamil, C.II s.425

5 - Al-Kamil, C.III s.32

6 - Futuh, s.382, 389

- Al-Kamil, C.III s.37

7 - BGA, C.VII, s.236

8 - Ibn al-Fakih s.130

9 - Futuh, s.334; Al-Kamil C.II s.29

10 - Al-Kamil C.II s.66-76

11 - Al-Kamil C.III s.309

cezalandırmak için bir vali tayin etmişti.¹² Fakat Muhtar'ın ölümü bu planın işlemesine engel oldu. Aynı halife devrinde Abdulrahman 702'de Fars'ta Sabur Kürtleri'yle birleşti.¹³

M.S. 708'de Kürtler Fars'ı yağma ettilersede, Haccac tarafından cezalandırıldılar. M.S. 746'da Sabur Kürtleri halife II. Mervan'a isyan eden ve Sabur'u kuşatan Haricilerin müttefiki Süleyman'a karşı koydular.¹⁴ Bizzat halife Mervan'ın annesi bir Kürt hizmetçisiydi.¹⁵

Abbasi Halifesi Mansur zamanında, Ermenistan'nın Hazarlarca işgali M.S. 764'te bir çok isyana yol açtı. Bir kaç yıl sonra Kürtler, Musul isyanı ve bunun Hamedan'a olan etkileri nedeniyle, yeniden gündeme geldiler.¹⁶ Mansur'un oğlu Cafer bir Kürt hizmetçisinden doğmuştu.¹⁷

Muta'sım zamanında, M.S. 839 yılında bir Kürt isyanı kaydedilir. Musul bölgesinde bu isyana asil bir Kürt ailesinden gelen Cafer öncü olmuştu. Babağış'ta yenilgiye uğrayan Cafer, Dasin dağına çekildi ve orada halifenin ordularını bozguna uğrattı. Türk komutanı Aytah bu ayaklanmaya son verdi.¹⁸ M.S. 845'te İsfahan, Cibal ve Fars bölgelerinde baş gösteren Kürt isyanı, bir Türk kumandanı olan Vasif tarafından bastırıldı.

Musul Kürtleri M.S. 866'da, Musul'u işgal eden Hariciler'den Musavir'le birleştiler. Kürtler M.S. 875'te Harici

12 - Al-Kamil C.IV s.187

13 - Al-Kamil C.IV s.352

14 - Al-Kamil C.IV s.387,341; C.V s.283

15 - Tabari, C.III s.51

16 - Al-Kamil, C.V s.448; C.VI s.9

17 - Tabari, C.II s.442

18 - Al-Kamil, C.VI s.360 v.d.

bir Alevi (!) olan Ali Muhammed diğeri adıyla Habis'in yönettiği zenci kölelerin isyanında¹⁹ ve Saffari hanedanını inşa eden Yakup Saffar'ın ayaklanmasında büyük bir rol oynadılar. Yakup'un Ahvaz'a tayin ettiği Muhammed adlı bir Kürt, arasına Yakub'la, arasını Habis'le birleşmek suretiyle iki yüzlü bir siyaset izlemekteydi.

M.S. 894'de doğru Hamdan, Musul'a yerleştiği sırada, Kürtler onun taraftarları arasında bulunuyorlardı. Abu Leyla'nın önderliğindeki M.S. 897'deki Kürt isyanı da uzun süreli olmadı.²⁰ M.S. 906'da Muhammed'in kumandanlığı altında Hazbani Kürtleri Ninua bölgesini yakıptıktılar. Musul'un yeni valisi Abdullah bunları izlediyse de, Matuba'da bozguna uğradı. Halifenin gönderdiği yardım kuvvetleriyle ancak bir yıl sonra beş bin Hazbani ailesini takibe başladı. Kürtler, vakit kazanmak için anlaşma girişimlerine başladılar. Ardından da Azerbeycan'a çekildiler. Abdullah Musul'a döndü ve yeni kuvvetlerle Cabal Salak'da (Takriben Lahican, krş mad. Savuc-Bulak) yeniden kuvvetlenen Hazbanilere karşı harekete geçerek, onları boyun eğmeye zorunlu kıldı. Ardından da Humaydi kabilesi ve Cabal Dasin halkı yola getirildi/cezalandırıldı.²¹ Halife Muktedir devrinde, Musul civarını yağma eden Kürtler, vali Hamdani tarafından cezalandırıldılar. Bu arada Calali kabilesi diğerielerinden daha fazla direndi.²² M.S. 943 yılı içinde İbn Miskavayh²³ Hüseyin Hamda-

19 - bk. Nöldeke, *Orientalische Skizzen*, Berlin 1892; *Sklavenkrieg in Orient*

20 - Nöldeke, *Orientalische Skizzen*, Berlin 1892 C. VII s.325-337

21 - Nöldeke, *Orientalische Skizzen*, Berlin 1892 C. VII s.371

22 - Nöldeke, *Orientalische Skizzen*, Berlin 1892 C. VII s.118

23 - *Tacarib al-Uman*, GMS C. VII s.105

ni'nin Azerbeycan üzerine bir seferinden bahseder ki, bu sırada Salmas'ta yerleşmiş Hazbani reisi Cafer ona bağlı olmuştu.

Bu yıllarda, maceracı hayatı sıkı, sıkıya Kürtlere bağlı olan Daysam ortaya çıktı. Bu şahsın babası Arap, annesi Kürttü. Küçük bir bölüğü dışında, bütün kuvvetleri Kürtlerden oluşuyordu. Harici olan Daysam M.S. 938'den itibaren, Azerbeycan'ı ele geçirmek için fırsat buldukça eyleme geçti. Karşısına çıkan Musafirilere yenildikçe, Ermenistan'a veya Büveyhilere iltica ediyordu. Sonunda Musafiri, Marzuban'ın eline geçerek cezaevinde öldü.²⁴

Marzuban'ın Rey'deki esirliği sırasında, İran'ın kuzey batısında bir çok bağımsız valiler ortaya çıkmıştı. Bunlardan biri de M.S. 951'e doğru Muhammed Şaddad'dı. Kendisi daha sonraları büyük Eyyubi sülalesini çıkaracak olan Ravadi kabilesindendi.

Şaddadilerin belli başlı toprakları Dabil ve Gancaydı. Şaddadiler Bizans ve Selçuklular'la ittifak kurdular. (M.S. 1072) Abu Suvar, küçük oğlu Manuça'ya Ani'yi satın aldı. Bu andan itibaren sülale Ganca ve Ani kollarına ayrıldı. 1124'de Ani, Gürcüler tarafından işgal edildiyse de 1126-1161 ve 1165-1174 yılları arasında Şaddadiler tarafından geri alındı. Çok aydın olan Şaddadiler dikkate değer abideler bırakmışlardır.²⁵

24 - Tacarib, nşr. Amedroz, C.I s.345 C.II s.148-151;

- Ibn al-Asir, Al-Kamil C.VIII s.289, 361, 375, 377

25 - Llynch, Armenia, s.363-367 Ermeni bibliografyası

- Lane Poole, Muhammedan Dynastie, Barthold tarafından yapılan Rusça tercüme dipnotundan s.294 Petersburg, 1899

- Barthold, Pers. nadpis na... meçeti Manuçe, Aniyskaya Seriya nr.5;

- N.Marr, Eşce olsove 'Çelebi' zapiski 1911, C.XX s.120

- D.Ross, On three Muhammedan Dynasties Asia Major, 1925 C.II s.215

960'da Azerbeycan'da ortaya çıkan İshak, Kahtani (?) Kürtleri reisi Fazl'ın yardımından faydalanmakta, rakibi Musafiri Castan ise, Hazbanilere dayanmaktaydı. İshak, çok geçmeden mağlup oldu.²⁶ Kürtler ve Deylemliler Castan'ın kardeşi Nasır Davla'yla olan didişmelerinde ve İbrahim'in amcasının oğlu İsmail'le olan mücadelelerinde önemli bir rol oynadılar.²⁷

959'a doğru Cibal'de ikinci Kürt sülalesi ortaya çıktı.²⁸ Bu Hasanvayh (Hasanoya) ²⁹ tarafından ortaya çıkarılmıştı. Kendisi, Büveyhi Rukn Davla'nın Horasan'a olan seferi sırasında hizmetlerde bulunan Barzikani (Barzini) kabilesinin reisiydi. Rukn Davla Kürtlere karşı çok hoşgörü gösterir ve onların aşırı hareketlerinden kendisine şikayet edildiği zaman - "Kürtler'de yemeğe muhtaçtır"- derdi.³⁰ İbn Asir³¹ Hasanvayh'ın asaletini, tedbirli idaresini ve iyi ahlakını övmektedir. Hasanvayh 979'da başkenti olan Sarmac'da (Bisutun'un kuzeyinde) öldüğü zaman, Azud Davla onun topraklarını (Hamedan, Daynavar, Nihaen) kendi mülküne katmak istediysede, sonra bunları Badr'a verdi. Badr, Azud'a sadık kaldı; hatta asi Fahr Davla tarafına geçmiş olan kardeşleriyle mücadele etti. Halife, Badr'e Nasır al-din va'l-Davla ünvanını verdi. Badr Zahir'in (Tahir ?) halefi ancak bir sene saltanatı

26 - Tacarib, C.II s.179

27 - Tacarib, C.II s.219-229,
- Al-Kamil, C.VIII s.420-423

28 - Lane-Poole, Moham. Dynasties nr.57

29 - krş. Şerefname, C.I s.20-23

30 - Tacarib C.II s.281

31 - C.VIII s.519

sürebildi ve 1015'de Büveyhi Şams Davla tarafından görevinden kovuldu. Hasanvayh'ın amcası Ayşiya kolunun reisi Vandad (ölümü 960) ve kardeşi Abul-Gana'im den (ölümü 961) az sonra bu sülalenin yan kolunun son temsilcisi olan Abu Salim'in kaleleri alındı. (Kasan veya Kasnan, Zohab'da Baba Yadigar civarında Kaslan (?) Gaminabad v.b.)

Birçok defalar uğraşmak zorunda kalan Azud Davla onlara karşı babası Rukn Davla'dan daha şiddetli davranıyordu. 978'de Kürt İbn Badoya, Hamdani Abu Taglib'in yardımıyla Ardamuşt'un³² bağımsız valisi olduysada, Azud Davla'nın vaatlerine çabucak kandı.³³ Azud Davla 979'da Şahrizan Kürtleri'ne karşı bir sefere girişti. Amacı, onları menfaat ve evlilik bağlarıyla bağlı buldukları Bedevi Bani Şaybandan ayırmaktı. Şahrizur işgal edildi. Araplar'da çöllerine çekildiler.³⁴

980'de diğer bir seferde Hakkari Kürtleri'ne karşı yapıldı. Kuşatma altına alınan isyancılar hayatlarının bağışlanacağı vadedine kapılarak teslim oldularsada, galip kumandan bunları Ma'alsaya ile Musul arasındaki beş kilometrelik yolun iki kenarında çarımha gerdirdi.³⁵

Daha Azud-Davla hayattayken, Humaydi reislerinden Baz ismiyle tanınmış Abu Abdullah Hüseyin (veya Abu Şuca Baz) büyük şöhret kazanmıştı. İlk önce çobanlık yapıyordu sonra da sırasıyla Erciş, Amid ve Meyyafarkin'e egemen oldu. Nusaybin'de başgösteren bir isyan

32 - Kavaşi; Cabal-Cudi civarında, Yakut, C.I s.199

33 - Tacarib, C.II s.392

34 - Tacarib, C.II s.398,

- Al-Kamil C.VIII s.516

35 - Al-Kamil, C.VIII s.521

sırasında Şamşam Davla'yla karşılaştı ve onun ordularını Ba-Culayya'da (Kavaşi-Ardamuşt bucağı bölgesinde, Habur Husayniya üzerinde) bozguna uğratarak, Musul'u işgal etti. Hatta Büveyhilerin egemenliğe son vermek için, Bağdat üzerine yürümek istediye de Şamşam tarafından yenilgiye uğratıldı. Meyyafarkin'e çekildi. Kendisine karşı gönderilen ordunun kumandanıyla anlaşarak, Diyarbakır ve Tur Abidin'in batı kısmını elinde tutmada başarılı oldu (M.S. 984). Baz, Musul'u ele geçirme istediğinden vazgeçmedi. M.S. 990'da Başnavi Kürtleri'ni topladıktan sonra, Musul'u kuşatmış ve şehir halkıyla görüşmelere girişmişti. Fakat atadan kalma tımar topraklarına kısa bir süre önce kavuşmuş olan Hamdaniler, Arap Bani Ukaylin'in yardımını alarak Baz ile mücadeleye giriştiler. Sonuçta Baz, öldürüldü. Cesedi çarmıha gerildi. Fakat Musul halkı Baz'ın kafirlerle savaşmış olduğunu ileri sürerek cenaze töreniyle gömülmesini sağladılar.³⁶

990'da Şamşam Davla eski konumunu elde etmek üzere bir girişimde bulundu ve Şiraz'da seferber bulunan Kürt süvarilerine dayanan Fulad'la bir anlaşma yaptı. Girişiminde başarılı olmayınca Kürtlere iltica ettiyse de bunlar kendisine ihanet ettiler. O da, Kürt düşmanlığıyla tanınmış Fahr Davla'ya sığındı.³⁷

Kürt Mervani Sülalesi³⁸ Baz'a yakından bağlıdır. Musul başarısızlığından sonra, Baz'ın müttefiki ve kız kardeşinin

36 - Al-Kamil, C.IX s.25,27,38,49

- Tacarib (Abu Şuca) s.83, 176, 178

- Abu'l Farac, Muhtadşar al-Duval nşr. Pocock s.321-323

37 - Tacarib (Abu Şuca) s.184

- Ibn Fulat hakkında bk. Utbi aynı eser. s.424 v.d.

38 - Lane Pool, nr.47

oğlu olan Abu Ali, Baz'ın Deylemli karısının oturduğu Hisn Kayfa'ya çekilerek, onunla evlendi ve Baz'ın bütün kalelerini birer, birer ele geçirdi. Baz'ı yenilgiye uğratan Hamdani Abu Abdullah'ı iki defa esir ettiysede ona iyi davrandı. İbn Mervan Diyarbakır'a yerleşti ve iyi davranışlarla halkın sempatisini kazandı. Mervaniler M.S. 990'dan 1096'ya kadar egemenlik sürdürdüler. Etkileri yalnız Diyarbakır'a (Amıd, Arzan, Meyyafarkin, Hisn-Kayfa) değil, Hilat, Malazgirt, Erciş ve Van gölünün Kuzey-doğu tarafına kadar uzanıyordu. Batıda geçici olarak Urfa'yı da ele geçirmişlerdi. Abu Ali Hasan 991'de Suriye'ye kadar girerek, bu ülkeyi Bizans İmparatoru II. Basil'in elinden aldı. Mansur Mumahhid Davla, Baz'ın ölümünden sonra, Meyyafarikin'i işgal etmişti. Burada M.S. 1001'e kadar egemenliğini sürdürdü.³⁹ Kardeşi Abu Nasr Ahmed⁴⁰ onun yerine geçti ve M.S. 1006-1061'e kadar saltanat sürdürdü. M.S. 1025'te Urfa'yı geri aldılar⁴¹ Abu Nasr, eğlenceye düşkün olmakla birlikte, adil, bilgili ve dirençli bir hükümdar şöhreti kazanmıştı. 1050'de Selçuklu hükümdarı Tuğrul'a egemenliğini kabul ettiğini bildirdi. Nizam Davla ünvanıyla şöhret bulmuş olan halefi ve oğlu Abu'l-Kasım Nasr 1061-1080 saltanatı kardeşi Sa'id'le (ölümü 1065) paylaştı. Harran, Suvayda, vb. topraklarına kattı. Halefi Mansur 1079'dan 1096'a kadar resmen egemenlik sürdürdüysede 1085'ten itibaren Selçuklu kumandanı Fahr Davla mülkünün nedense tamamını işgal etmişti. Bunlar Musul Atabeyinin hakimiyeti

39 - Abu'l Fida, Annales moslemici, nşr. Reiske C.II s.569

40 - Ibn Hallikan, C.I s.157 v.d.

41 - Abu'l Farac, s.342

altına konuldu.⁴² Mervaniler hakkında Amedroz'un özel incelemesi⁴³ vardır.

Türk işgalinin arifesinde bir çok Kürt faaliyetlerinin konusu geçmektedir. Halife Kadir (991-1031) devrinde tarihçiler, oğlu Kürt Ahmet Zahhak'ın kahramanlıklarından söz etmektedir. Kendisi imparator II. Basil'in genaralini öldürmüş ve böylece Bizanslıların ilerlemesini durdurmuştu.⁴⁴

976-998 arasında Kürtler, Curcan'ı elde etmek üzere, Büveyhiler ile Ziyariler arasında meydana gelen savaşlara katılıyorlardı.⁴⁵ Bir kaç yıl sonra Gazneli Mahmut Kürtleri Karahanlılara karşı kullanıyordu.⁴⁶

Kürtler, Büveyhilerin iç kargaşalıklarına ve Bani Ukayl'in Musul'u ele geçirmek üzere giriştiği mücadelelere de katılıyorlardı. M.S. 1020'de Hamedan'da ayaklanmış olan Türk kuvvetlerine karşı çıkıyorlardı. 1024 ve 1029'da Fars'ta ve Huzistan'da sonucu Büveyhi Abu Kalicar'a karşı hareket ediyorlardı.⁴⁷ Böylece tam Türklerin ortaya çıkıpta yakın doğunun bütün ırksal çehresini kökünden değiştireceği bir sırada Kürt unsuru sonsuz mücadelelerle gittikçe eriyordu.

42 - Abu'l Fida, C.II s.77, 79, 87, 121, 125, 249

43 - JRAS, 1903 s.123-154

44 - Tacarib (Abu Şuca) s.247

45 - Utbi, s.298-302,

-Ibn Isfandiyar, GMS C.II. s.226-228

46 - Utbi, s.336

47 - Al-Kamil, C.IX s.100, 134, 226, 232, 239, 247, 249, 254, 265;

- Tacarib (Ibn Muhassin) s.348, 376, 381

TÜRK İŞGALLERİ

M.S. 1029'da, Selçukluların öncüleri Oğuzlar Rey'e geldikleri zaman, Gaznelilerin Türk kumandanı Taş Farraş, bunları, aralarında Kürtlerin de bulunduğu 3000 atıyla karşılaşmıştı. Kürtlerin Oğuzlara esir düşen reisi, kendi adamlarına mücadeleyi durdurmaları emrini verdi. Bu durum bir kargaşalığa yol açtı ve Taş öldürüldü¹ Aynı sene Meraga'ya kadar gelen Oğuzlar, birçok Hazbani Kürdünü kılıçtan geçirdiler. Kürtler, Azerbeycan valisiyle (II. Vahsudan) birleşince, Oğuzlar geri çekilmek zorunda kaldılar. Oğuzların diğer bir kolu Ermenistan'a bir akından sonra Urmiye'ye ve Abu'l-Hayca Hazbini'nin topraklarına döndü; Oğuzlara hucum eden Kürtler mağlup oldular. M.S. 1041'de Musafiri (?) II. Vahsudan, Tebriz'de bir çok Oğuz öldürttü.

Oğuzlar Urmiye'de Musul'a bağlı olan Hakkari'ye geçtiler ve memleketi yağmaladıysa da, dağlık sahada Kürtlerin hücumuna uğrayıp, 1500 kayıp ve bir çok esir verdiler.²

Tuğrul Bey'in ordularının yaklaşması üzerine, Oğuzlar korkarak, daha ötelere gittiler. Kürt rehberleri bunları, Zazan bölgesi üzerinden, Elcezireye geçirdiler. Başlarında Mansur'un bulunduğu bir kısım Oğuzlar Cezire'nin doğusunda kaldı. Buka'nın emrindeki başka bir kısmı da Diyarbakır üzerine yürüdü ve yol üstünde Kardü, Bazabada, Husayniya³ ve Feşabur bölgesini yağma etti. Cezire

1 - Al-Kamil, C.IX s.268

2 - Al-Kamil, C.IX s.270 v.d.

valisi olan Nasır Davl'ın oğlu Mervani Süleyman, Oğuzlara Suriye'de yerleşmiş diğer Oğuzlarla birleşmek üzere, memleketini geçmeden önce ilkbaharı beklemelelerini önerdi. Ondan sonra hileyle Mansur'u ele geçirdi ve Finikli Başnavi Kürtleri'nin yardımıyla Oğuzlar'ın takibine koyulduysada, onların hareketini durduramadı. Bunlar Diyarbakır bölgesini yağma ettiler ve Musul şehrini de ele geçirdiler.⁴

Bu arada Hasanvayhilerin talihleri sönmüş ve iktidar Cibal'de Bani Annaz'ın eline geçmişti.⁵ Bunlar çoğunlukla Abu'l-şark ismiyle bahsedilir. Daha 951'de Hamedan'da bir Türk isyanı sırasında Büveyhi Mu'izz Davla, Hulvan kumandanı Ibn Abi'l-Şavk'ın yardımına başvuruda bulunmuştu.⁶ Sülalesinin gerçek kurucusunun 989'dan 1010'a kadar hüküm sürmüş bulunan Abu'l-Fath Muhammed olduğu yazılır.⁷ Oğlu Abu'l-Şavk 1027'de Hasanvayhiler'in sonucusu olan Zahir (Tahir)'i öldürdü. Bani Annaz'ın mülkü Şahrizur, Kirmanşah 1040'ta işgal edilmişti.⁸ Bilavar, Şamgan, Dakuka ve Huftizakan'ı içeriyordu. 1046'da Tuğrul Cibal'de asayişini temin etmek üzere, kardeşi İbrahim Yinal'a gönderdi. İbrahim, Büveyhi Garşasp'ı Hamendan'dan kovdu. O da Cuzkan Kürtlerine iltica etti. Kirmanşah'ta Abu'l-Şavk'ın Deylem'li Şacancan Kürtlerinden oluşan bir kıtası vardı. Kirmanşah işgal

3 - Yakut, C.II s.270

4 - Al-Kamil, C.IX s.272 v.d.

5 - krş. Huart, Les Banou-Annaz, Syrie 1922 s.66-79

- Sachou, Ein Verzeichnis Muham. Dynastien s.19

- Şerefname, C.I s.22

6 - Tacarib, C.II, s.2

7 - Al-Kamil, c.IX s.158

8 - Al-Kamil, C.IX s.300, 316

edildi ve Abu'l-Şavk 1046'da Şirvan'da öldü. İbrahim Şamiran'ın (Şamiran ? Şaymara) aldı ve Cuzkanları haki-miyeti altına geçirdi. Abu'l-Şavk'ın oğlu Said Selçuklulara boyun eğdi. Sülale 1116'ya kadar devam etti.

İmparator IV. Romanos'un Malazgirt'te mağlubiyeti (1071) bütün Kürdistan'ı Alparslan'a açmış oldu. Büyük Selçuklular devrinde, Fars'ta tek durmayan Şabankara sülalesi ortaya çıktıysada 1033 ile 1036 arasında varlığını belli eden bu kabilenin tam anlamıyla Kürt olduğu çok şüphelidir. Diğer taraftan küçük Kürt sülalelerinin haki-miyeti birer birer ortadan kaldırılarak, yerlerine Türkler geçiyordu. 1100'de Hilat bölgesindeki son Mervani de ortadan kalkmış bulunuyordu. Burada Türk Sukman Kutbi, Eyyubiler gelinceye kadar bir asır hüküm sürecek olan Şah Arman sülalesini inşa etti. Ibn Asır⁹ 1101 sene-sinde Bani Annaz sülalesinden gelen Surhab emrindeki iki bin Kürdün Salgur Kurabuli Türkmenleri tarafından imha edildiğini yazar. Bundan sonra bu Türkmenler Şahrizur, Dakuka ve Huftizakan kural dışı, Surhab'ın bütün topraklarına el koydular. Bu gerilemelere rağmen, Kürtlerden X. ve XI. asırlarda sık, sık bahsedilir. Kir-manlı Kavurt'a karşı olan mücadelesinde Melikşah Kürt ve Arap kuvvetlerini de kullandı ve bunlara, Kirman'da toprak verdi.¹⁰ Buralarda daha öncen yerleşmiş Kürt-ler'de bulunuyordu.¹¹

1103,1105,1110 yıllarında Ducayl, Mardin v.b. da çeşitli

9 - C.X s.238

10 - Al-Kamil, C.X s.53

11 - krş. Masudi, Tanbih s.88,
Ibn Hallikan, C.I s.516

Kürt baskınlarından bahsedilir. Melikşah'ın oğlu Muhammet'in Suriye seferine (1110) Kürt Ravadi kabilesinden Maraga'nın egemeni Ahmedil¹² ve "Ermeni Şahı" Sukman katılıyordu. Sefer sonuçsuz kaldı ve Ahmadil kuvvetleriyle ordudan ayrılıp, Sukman'ı kuşatma girişiminde bulundu.¹³

Bu devirde Suriye'de Franlar ile ilişkiye geçen Kürtlerden daha sık bahsedilir. Sancar devrinde Cibal'in batı kısmında bir "Kürdistan" eyaleti oluşturulur. Sancar'ın yeğeni olan Süleyman Şah Ayba (Ayva) buranın valisi oldu ve Bahar'ı (Hamedan'ın kuzey-doğusunda) merkez olarak ilan etti. Bu eyalet çok gelişmiş vaziyetteydi. Sancar devrinde Kürtler, 1122'deki kargaşalıklara da katıldılar. 1125'te bir cezalandırma kuvveti Hakkari, Zozan, ve Başnaki bölgelerinden geçtiyse de¹⁴ az sonra Kürtler Tur Abdin'de Hirstiyan patriğinin kalesini işgal ettiler.¹⁵

MUSUL ATABEYLERİ

Merkezi Kürdistan'a en yakın bir durumda olan Musul Atabeyleri burada önemli bir rol oynadılar. İmad Din Zangi birçok defalar Kürt arazisini işgal etti. 1134'te Tanza'yı (Botan'ın sol kıyısında) aldı ve halife Mustarşid'in Musul'u muhasara etmesi sırasında onu desteklemiş olan Humaydileri cezalandırmak üzere, Akr, Şuş vb. kaleleri aldı.¹ Erbil, Aşıb vb. kabileleri elinde tutan Abu'l Hayca

12 - krş. Al-Kamil, C.X s.391

13 - Recueil des hist. des Croisades, doc. Orientaux C.III s.542, 599

14 - Al-Kamil, C.X s.374, 377, 426

15 - Assemani Bibl. Orient, C.II, s.211

1 - Şams al-Din, Recueil C.III s.666

Zangi'ye boyun eğdi. (Bunun Hakkarililerden olması olasıdır.) Bu kabile o devirde şimdi aynı ismi taşıyan bölgenin güneyinde oturuyordu² ; Abu'l-Hayca'nın ölümünden sonra, Zangi onun haleflerinin mücadelelerine müdahale etti. Aşib'i işgal ederek, surlarını yıktırdı. Calab kalesine Amadiya (İmadiya, İmad Din şerefine) ismini verdi. 1139'da Türkmen Kifaçak'ın elinden Şahrizur'u aldı. 1142'de Hakkari'ye yeniden kuvvet yolladı. Şabani (Aşib ?) kalesini işgal etti ve yeniden inşa etti. 1143'te İrun ve Hızan alındı.³ Rabiya⁴ Farah ve Alka'yı elinde tutan Ali, kendiliğinden Zangi'ye katıldı. Zangi'nin son seferi Fanak'ta (Fınık) Başnavi'ye karşı oldu. Lakin Atabeyin ölümü üzerine bu şehrin kuşatılmasından vazgeçildi. (1146)⁵

Musul Atabeyi tarafından Azerbeycan Atabeyi'ne karşı gönderilmiş olan Hakkari, Mukta (?) Karaca Tacna'nın, kabileye yabancı bir Türk olması tahmin edilmektedir.

Daha sonra Selahaddin'in 1193 ölümünden sonra, Zangiler merkezi Kürdistan'da durumlarını sağlamlaştırdılar. 1211'de Humaydiler'in kaleleri (Akr ve Şus) Arslan Şah Zangi'nin küçük oğlu olan İmaddin'e tımar olarak verildi. 1218'de aynı bey Amadiya Kalesi'nin ve Erbilli Muzaffer al-Din Kök-Böri tarafından kendisine terk edilen "Hakkari ve Zavzan'ın geri kalan kalelerini" ele geçirdi.⁶ Hakkarililerin Büyük Zap'ın yukarı havzasına doğru

– Ibn al-Asır, Al-Atabakiya recueil C.II s.87

2 - krş. Hoffmann, Aus zöge s.203

3 - Şams al-Din, Recueil C.III s.685

4 - Al-Rabiya, krş. Şerefname C.I s.284; Rabiya-Bulak ?

5 - Ibn al-Aşir, Al-Atabakiya, Recueil C.II s.86, 114, 129, 188

6 - Abu'l-Farac s.433-438

püskürtülmelerine her halde bu hadiseler sebep olmuştur.

Diyarbakır Atabeyleri olan Artuk-oğulları bir çok defa Kürtlerle çarpıştılar.⁷ Koruyucularının vasiliğinden kurtulan Abbasi halifeleri, Kürtlerle ilişkiye geçtiler.⁸ Ve Türkleri zayıflatmağa çalıştılar. 1185’de halife Nasır devrinde küçük bir olay Türklerle, Türkmenler arasında bir savaşın çıkmasına sebep oldu.⁹ Bu savaş geniş bir alana (Suriye, Diyarbakır, Cezire, Musul, Şehrizur, Hilat, ve Azerbeycan) yayıldı. İki sene sonra bu rakipler savaşı bırakarak, birlikte Ermenistan, yukarı ve aşağı Elcezire ve Suriye’ye Doğu Anadolu’nun iç kısımlarındaki hiristiyanlara karşı mücadelelere giriştilerse de aralarında yeni sorunlar çıktı. Bir çok kanlı savaşlardan sonra Kürtler, Kilikya’ya kadar çekildiler. Türkmenler, hemen bütün Kilikya ve Suriye Kürtleri’ni katlettiler. Kürtler oturdukları yerleri terk ederken, mallarını hiristiyan komşularına emanet ettikleri ve bunlar, Kürtleri sakladıkları için nihayet Türkmenler, Thelmuzen (?) ve Arabthil’deki (Arapgir ?) hiristiyanlara hücum ettiler.¹⁰

EYYUBİLER

Şerefname¹ bu dikkate değer sülalenin Kürt aslı üzerinde durmaktadır. Ermeni tarihçi Hayton (Hethukm) bu konuda şöyle demektedir. “Postea vero Sarraceni

7 - Abu'l Fida, C.III s.583

- Usama, C.I s.321

8 - krş. 528’deki Isa Humaydi olayı ve Al-Kamil, CXI s.7,188

9 - Al-Kamil, C.XII s.342

10 - Süryani Michael, Recueil, Doc. Armen, s.395

1 - C.I s.55-82

amiserunt dominium Egiptiet Medi, qui Cordins vulgarter dicebantur, regni Egipti dominium occupaverunt”² Selhaddin Şazi’in büyük babası Dvinli Ravadi’ydi. (Ravadi, Ravanda, Hazbanilerden bir kol) Şaddadi sülalesinin de Dvin’den çıktığı rivayeti Şazi devrinde henüz akıllardan silinmemişti. Şazi’nin oğulları Eyyub ile Şirkuh eski vatanlarında (Acdanakan köyünde) doğmuşlardı. Selhaddin Takrit’te dünyaya gelmesine rağmen, her halde babasından ve amcasından eski ananeleri öğrenmişti.³ Eyyubi ailesinin içinde İrani isimlere her zaman rastlanılmakla birlikte, sülalenin asıl faaliyet sahası, özellikle Suriye ve Mısır’dı. Eski Selçuklu Atabeylerinin aileleri, Eyyubilere bağlandıktan sonra bile, Diyarbakır Artukoğulları, Musul (Zangiler) ve Erbil (öncelikle yalnızca Zangilerin temsilcisi olan Tagini Beyler) de egemenlik sürüyorlardı. İzzettin Zangi ile 1187’deki anlaşması nedeniyle, Selhaddin yalnız Halep ve Şahrizur’u kendisine bağladı.⁴ Selhaddin 1187’de Şahrizur’u Yakub’la akrabalığı bulunan Memluklu Keştogdi (?) ye verdi. Eyyubilerin Kürdistan’a girdikleri serbest yol yalnızca Hilat yolu oldu. Bu bölge önce Taki-Din tarafından 1191’de işgal edildiyse⁵ ancak Selhaddin’in ölümünden sonra yeğeni Avhad Eyyüb oraya 1207’de yerleşti. Daha sonra Hilat Şah Arman ünvanını alan kardeşi Eşref’e ve nihayet üçüncü kardeşi olan Muzaffer’e geçti. Ken-

2 - Recueil, Doc. Arm. C.II. s.225, 343

3 - krş. Al-Fariki, Ibn Kalanisi içinde nşr. Amedroz, 550 yılları.

4 - Ibn al-Aşir, Al-Atabakiya, Recueil, C. II. s.334

– Al-Kamil C.X s.340

– Baha al-Din, Recueil C.III s.85

5 - Al-Kamil, C.XII s.40

disi burada 1244'de kadar kalabildi. Bu tımarın yönetilmesi, Gürcüler, Harzemşahlar ve Moğolların işgalleri sonucu, bir çok defalar kesintiye uğradı. Bu devirde Hilat civarında faaliyette bulunan Gürcü kuvvetlerinin başında Ermeni asilzadeleri Zakare ve İvana bulunuyordu. Bunların seceresi kendilerinin Hel Babirakan, yani Bapirakan Kürt kabilesinden geldiklerini göstermektedir.⁶

Eyyubilerin orduları çoğunlukla Türklerden oluşturulduğu halde, Arablar ve küçümsenmeyecek kadar da Kürtler de vardı. Selahaddin, 1187'de Dicle'nin berisindeki Kürtleri kutsal savaşa çağırırdı. Cezire'deki kuvvetler 1188'te terhis edildilerse de, bazı kabilelerden ve Diyarbakır kuvvetlerinden sık, sık bahsedilmektedir. Bu Kürtlerin, Türkmenlerle araları çok defa açık bulunuyordu.⁷

Kürtler, Eyubilerin askeri ve idari makam ve memuriyetlerinde çok sayıda bulunmakla beraber çok defada sülalenin çalışmalarına engeller çıkarıyorlardı. Şirkuh öldüğü zaman, yerine Selahattin'in geçmesine muhalefet eden Kürtler de vardı.⁸

Erbil'in (?) reisi Abu'l-Hayca (Hakkari) ailesinin rolü büyük oldu. Abu'l Hayca, Haçlıların muhasara ettiği Akka kalesini savundu ve orduya İsfahsa ve ayrıca Kudus'e vali tayin edildi. 1196'da Bağdat'a gönderildi. Hamedan'da bir seferi yönetti, daha sonra Dakuka'da öldü. Yeğeni Kutbettin Kahire de Kutbiya medresesini yaptırdı. Hakkariler'den Ahmet Maştu-

6 - krş. Marr Zap. 1911 C.XX s.120

7 - Baha al-Din, Recueil C.III s.86, 313,381

8 - Ibn Hallikan C.IV s.494

bun oğlu Seyfettin isimli başka bir Kürt, Akka'da Abu'l-Hayca'ya yardım etti.Torunlarının hayati da çok maceralı geçti. Oğlu Ahmet, Harran cezaevinde öldü. Torunu Kazi İmad Din, Kamil aleyhine entrikalara başladı ve sürgüne gönderildi.

CELALETTİN HARZEMŐAH

Zağroslu (Batı İnan Dağları) Kürtler 1217'de, Harzemőah'ın Hemedan'dan Bağdat'a yolladığı kuvvetleri bozguna uğrattılar. Celalettin'in, Hilat'a karşı olan seferleri (623-626) memleketi alt-üst etti ve Kürtler kıtlıktan kırıldılar.¹ Moğollar tarafından mağlup ve takip edilen Celalettin Diyarbakır Kürtleri'nin arasına kaçtı ve tahminen 1231'de bunlardan biri tarafından öldürüldü.² Yine 1237'de Harzemőah'ın ordusunun geriye kalanı Elazığ (Harput) bölgesinden geğererek, buraları yağma ediyordu.³

Celalettin'in ölüminden sonra, Moğollar Diyarbakır ve Hilat taraflarını yağmaladılar. Diğer bir orduda Merağa'dan Erbil'e inmişti. Bu bölge, üç defa işgal edildi. 1245'te şahrizur ve 1252'de de Diyarbakır yağma edildi.

1 - Al-Kamil, C.XII, s.207-308

2 - Cuvayni, nşr. Mahmmet Kazvini C.II s.190

- Al-Kamil, C.XII s.325

- D'Ohsson, Histoire des Mongols C.III. s.62

3 - Abu'l Farac age s.477

İLHANLILAR

Büyük İlhanlılar devrinde Kürtler'den çok az bahsedilir. Önceleri putperest, sonra da Müslüman olan bu hükümdarlar, hristiyanlarla işbirliği ettikleri ve hristiyanların da, müslüman komşularına karşı bir hayli kinleri olduğu için, o zamana kadar Eyyubilerin savaşlarına katılmış olan Kürtler, dağlarından dışarı çıkmamak ve ancak İlhanlıların düşmanlarına zafer duaları etmekle yetinmek zorunda kalmışlardı.

Selçuklular zamanında oluşturulan Kürdistan eyaleti (Merkezi Hamedan civarında; Bahar) Malik tarafından işgal edildi. Kendisi meşhur Emir Çoban'ın babasıydı. 655'te Hamedan'dan kalkan Hülagü Bağdat üzerine yürüdü. Moğollar Kirmanşah'ta mal ve cana taaruzda bulundular.¹

Bağdat alınmadan önce, Hülagü, Erbil'i almak için kuvvet gönderdi. Buranın valisi Tac al-Din Şalaba² Moğollara boyun eğdiysede, kalenin Kürt askerleri ona uymadılar. Erbil, Musul Atabeyi Badr al-Din al-Ömeri'nin verdiği bilgiye göre, buradaki Kürtler, Suriye ve Mısır'a doğru çekildiler.³

Bu olayların yankıları Cezayir'de, Laven ve Babin adlı iki Kürt kabilesinin ortaya çıkmasında da görülmektedir.⁴

Azerbeycan'a dönen Hülagü, 657'de yeniden Suriye'ye

1 - Raşit al-Din nşr. Quatremere s.225, 255, 267

2 - krş. Raşid al-Din nşr. Blochet s.261

3 - krş. d'Ohsson, Histoire des Mongols C.III s.309, 330, 337

4 - Ibn Haldun, Histoire des Berbers, trc. de slane C.II s.461 ve C.III s.413

hareket etti. Moğollar Hakkari bölgesinde rastladıkları tüm Kürtleri katlettiler.⁵ Ondan sonra Elcezire, Diyarbakır, Mardin ve Eyyubiler'den Kamil'in elinde bulunan Meyyafarkin alındı. Hülagü'ya sadık kalmış olan Badr al-Din Lulu'nun ölümünden sonra, oğlu, Mısır sultanı Baybars'ın tarafına geçti. Tahtı için ondan güvence aldı. Musul civarındaki Kürtler, hiristiyancılara hücum ettiler. Kürt, Türkmen ve Şulhlardan oluşan Musul koruma kıtasının Moğollar'a karşı cesur savaşlarına rağmen, şehir hıleye onların eline geçti.

Suriye'de Kürtler Memluk sultanlarının tarafını tutuyorlardı. Baybars, Barkay Han'a gönderdiği mektupta Türk, Kürt ve Araplar'dan oluşturulan ordularını övüyordu.⁶

Abaka zamanında Ermeni Hayton, Mısır ordularının bir işgalinden sonra (1278'den evvel) Moğolların Kuzey Suriye'de yaşayan Kürtlerin (gordin) beş bin evini nasıl "aldığını" anlatıyor.⁷ Fakat 1281'de Moğolların mağlubiyetinden sonra, Türkmen ve Kürtler'den oluşan müslüman kuvvetleri Kilikya'yı yağma ettiler.

Kürtlerin Moğollar ile seyrek olan birleşmeleri daha ziyade Fars gibi, uzak bir bölgede görüldü. Olcaytu devrinde, 1315'te Gilan'ı istila eden ordular arasında Kürtler'de vardı. Biraz sonra kendisini, Şiilerin Mehdisi ilan eden Musa adlı bir Kürt, Olcaytu tarafından idam edildi. 1321'de Rahba'yı elinde tutan Badr-al-Din Kurd, Moğollar a karşı direndi.

5 - Raşit al-Din nşr. Quatremere s.328

6 - d'Ohsson C.III s.385

7 - Recueil, Doc. Armen. C.II s.179

Kürt eyaletleri, Moğol emirleri tarafından yönetiliyordu. Erbil’de mücadeleler eksik olmuyordu. Burada konaklamış olan Moğollar ordusuna mensup Koyaçi denilen hristiyan dağlılar önderleri Zayn al-Din Balu aleyhinde, şikayette bulundular ve Arapların destekledikleri Kürtlerle mücadeleye giriştiler. Bu olaylar 1297’de başladı ve 1310’da son aşamaya vardı. Moğollar, hristiyanlar tarafından işgal edilen kaleyi, büyük güçlüklerle tahliye ettirebildiler. Bunlar kuşatmaya Kürtleri de getirmişlerdi. Hristiyanlara eğilim duyan Moğol Emiri, bunları, hristiyanların, Araplar tarafından katledilmelerine engel olmak üzere kullanmak istedi. Kan dökülmesinin önüne geçilemediyse, Kürtler buna katılmadılar.⁸

Meraga ile Erbil arasındaki saha Moğol ordularına başlıca güvenlik bölgesi vazifesini görüyordu. Fakat bu devirde, Urmiye gölünün güneyindeki bölge, büyük bir oranda Türkler ve Moğollar tarafından işgal edilmekteydi.

Olcaytu devrinde Kürdistan eyaletinin merkezi Bahar’dan Sultanaba’da (Çamçamal) taşındı. Eyaletin ne derece yıkık olduğu Nuzhat Kulub’un şahitliği ile ölçülebilir.

Ona göre⁹ eyaletin geliri, Selçuklular devrine göre, ancak onda biri bulmaktaydı.

İlhanlılar ortadan kalktıktan sonra, Solduz ve Calayır kabilelerine dahil iki Moğol ailesi rekabete giriştiler. Toprakların “iki Hasan” arasındaki paylaşımı 1338 kara-

8 - Histoire de Mar k Babalaha C.III trc. Chabot Paris 1895 s.152-157

9 - s.107

rınca Kürdistan ve Huzistan emir Akrañç veya Akraşın (?) çocuklarına düştü.

Calayır Beyazid 1393-1394'te Kürdistan'dan ve Irak-i Acemden kendisine Özel bir Timar elde etti.¹⁰

MEMLUK SULTANLARI DEVRİNDE KÜRT KABİLELERİ

Moğol işgali, Kürt aşiretlerinin siyasi çalışmalarını hiçe indirmişti. Lakin, Memluk Sultanları'nın İlhanlılar aleyhine gizli planlar hazırladıkları Mısır'da, müslüman unsurunun geleceğine çok ilgi gösteriliyordu. Şehabettin Ömer'in (ölümü 1348) Masalik Absar'ı Memluk Sultanları'nın divanlarının Kürtler hakkında nasıl geniş bilgi sahibi olduğunu göstermektedir. Ömeri'ye göre, Yemen ve Suriye'de olduğu gibi Irak ve Diyar Arab civarında da Kürtler vardı. Kürtlerin oturduğu dağ (cibal) Hamedan civarından başlayıp, Kilikya'da (Bilad-al-takfur) bitiyordu.

Dicle'nin batısındaki Cezire ve Mardin Kürtleri bütün komşularının hücumuna hedef oluyordu. Bununla beraber, Mardin'de bir İbrahim Ars-Balu (?) kısa bir zaman önce, bağımsızlığını ilan etmiş ve büyük bir saygınlık kazanmıştı. Yazar, Cezire'nin Musul ve Kavar arasındaki kısmı ile Hamedan arasında yaşayan 20 aşiretin isimlerini vermektedir.

10 - Lane Poole, Mahammedan Bynastie nr. 86
- d'Ohsson C.IV s.747

1-Gurani, 2-Gilali, 3-Zangali (Zangana ?), 4-Kusa ve Mabir (?), 5-Sabuli, Kartavi, 6-Hasmani (Huşnavi) 7-Karhin (Kirkuk) ve Dakuk civarındaki kabile, 8-Arbil arazisi içinde yaşayan bir kabile, 9-Mazancan (?), 10-Sohri (Sohran), 11-Zarzari, 12-Culamerg, 13-Markavan (Margavar) Kürtleri, 14-Gavar bucağı Kürtleri, 15-Zibari bucağı Kürtleri, 16-Hakkarililer, 17-Besitki (?), 18-Bohti, 19-Dasini, 20-Dumbuli (?).

TİMUR ve TÜRKMEN SÜLALELERİ

Moğollar'dan sonra rekabet halinde olan Türkmen sülaleleri nüfuzlarını Kürdistan üzerine yaydılar. Hala pek az bilinen bu devrin, Kürtler için büyük bir önemi olmuştur.

Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu sülaleleri Kürdistan'ın içine kadar etkinlik kurdular. Kürt kabilelerini siyasi ve dini mücadelelere sürüklediler. Ayrıca büyük ölçüde nüfus hareketlerine sebebiyet verdiler. Mukri Kürtleri'nin Urmiye gölünün güneyindeki alanı işgal etmeleri bu devre rastlar. Buna karşılık Kara-Koyunlular'ı geçici olarak bir yana atan Timur'un işgali ancak geçici bir nitelik gösterdi.

1393-1491 yılları arasında Hısn-Kayfa ve Cezire tarihleriyle ilgili bir çok olaylar, Suriye tarihçilerince yazılmıştır.¹

Timur 1405 ve 1412 seferlerinde Kürtlerle karşılaştı. Bağdat ve Diyarbakır'dan geçen Timur, hiç beklemedik

1 - nşr. Behnsch, Rerum secul XV'in Mesopotamia gestarum liber, Breslau 1838

bir anda, Cezire üzerine yürüdü ve buraları tahrip etti. Cezire'nin bağlantıları da işgal edildi. Bundan sonra Timur, Diyarbakır ile Muş arasındaki dağları geçti. Ardından bütün Kürdistan'da iyiliği ve doğruluğuyla tanınan Bitlis Emiri Şeraffeddin'i nazik bir şekilde kabul etti.

1412'de Şehrizur yoluyla, Bağdat'tan Azerbeycan'a döndü ve yol üzerinde Kürtlerin saldırılarına uğradı.

Timur'un ölümünden sonra, Kara-Koyunlu Kara-Yusuf Kürdistan'a döndü. Önce Bitlisli Şemsettin'e sığındı. Ona kızını verdi ve onun yardımıyla eski egemenliğini tekrar kurdu. 1432'de Kara-Yusuf, Bitlis Emirlerine durumunu onaylattı. 1421'de (H 824) Timur'un oğlu Şahruh Ermenistan'a geldiği zaman, Şemsettin (Bitlis), Malik Muhammet (Hakkari), Malik Halil (Hisn-Kayfa), Hizan Emirleri v.b. tarafından korunuyordu. Hoy Kürtleri de Şahruhun valisine sadakat gösteriyorlardı. Hakkarili Malik İzzettin bu devrin olaylarında büyük bir rol oynamıştır.²

Merkezleri Diyarbakır olan Ak-Koyunlular (Bayındır Sülalesi) büyük Kürt hanedanlarını ortadan kaldırmak siyasetini ısrarla takip ettiler.³ Özellikle büyük Çemişkezek kabilesi gibi, Kara-Koyunlular'a dostluk göstermiş kabileleri rahat bırakmıyorlardı. Uzun Hasan'ın kumandanları Şufi Halil ve Arabşah, Hakkari'yi işgal ettiler. Daha sonra burasını Bohtan'dan gelen Dumbali aşireti geçici olarak aldı. 1470'ten itibaren.⁴ Cezire tamamen Ak-Koyunluların hakimiyeti altına geçti.

2 - Matla-al-sa'dayn, NE C.XIV s.153,180

3 - Şerefname, C.I. s.164

4 - krş. Behnsch, age. s.14

Buraya Çelebi Bey vali tayin edildi.⁵ Kendisinin yardımlarını taktirle anmaktadır. Ak-Koyunlu kumandanı Süleyman, İbrahim Han'ı, Bitlis'ten çıkardı. Bu kişi daha sonra Uzun Hasan'ın oğlu Yakûb tarafından idam edildi.

SAFEVİLER ve OSMANLILAR

Şah İsmail, Ak-Koyunlu Murad'a karşı mücadelesinin başlangıcında Ermenistan'ı işgal etmişti. Şarur savaşlarından (1502) sonra, Bağdat'la Maraş arasındaki bütün toprakları ele geçirdi. I. Şah İsmail'in Kürtlere karşı siyaseti Ak-Koyunlulardan değişik değildi. Şah'da, onlar gibi, Türkmen kabilelerine dayanıyordu. Lakin taşkın bir şii olduğu için, özellikle sunni Kürtlere karşı daha fena davranıyordu. On bir Türk reisi, kendisini Hoy'da karşıladıkları zaman, o, bunların çoğunu hapse attı ve yerlerine "kızılbaş" kabilelerinden seçtiği valileri tayin etti.

Bu devirden itibaren, üç asır içinde Kürdistan, Osmanlı Padişahlarıyla İran Şahlarının savaş alanı durumuna geldi. Çaldıran bozgunu (1514) yeni İran Hanedanının egemenliğine büyük bir darbe indirdi.

Şah İsmail'in yerine geçenler, bazı geçici başarılarına rağmen, onun ilk galibiyetlerine asla erişemediler. Ve bu nedenle Zağros'un batısındaki İran egemenliği giderek küçüldü. İsmail'in, Türklerin başına İranlı valiler getirme girişimi, Osmanlı siyaseti ile çelişkili bir durum yaratıyordu. Hakim İdris (Bitlisi) tarafından çizilmiş bulunan bu

5 - Şerefname C.I s.23

siyaset, yerli beylere özerklik veren feodal bir idari yapılanma kurulması temeline dayanıyordu.

Çaldıran savaşı, Kürdistan'daki durumu karıştırdı. Hisn-Kayfa'yı kaybeden Malik Halil¹ Siirt'i tekrar ele geçirdi. Babadan kalma toprakları almaya yöneldi. Sasun'lu Muhammet Bey İranlılarla mücadele içindeydi. Meyyafarkin'li Ahmet Bey, Agil'li Kasım Bey, Palu'lu Cemşit Bey Osmanlılar tarafına geçmişlerdi. Cezire valisi, İranlıları Musul'dan kovmada başarılı olmuştu. Said Bey Şohran, Erbil ve Kerkük'ü ele geçirmişti. Bir çok Kürt Bey'i İranlılara karşı bağılıklarında kararsız bir vaziyetteydiler. İdris, bu beyleri ziyaret ederek yirmibeşinin Padişaha bağılılığını sağladı.

I. Selim'in (Yavuz) Tebriz'den ayrılmasından sonra, Şah İsmail'in Diyarbakır ve Hisn Kayfa'ya yardımcı kuvvetler göndermesi üzerine, İdris, Kürtler'den kuvvet topladı ve İran'ın Kürdistan valisi Kurd Bey'i bozguna uğrattı. İranlıların savaştığı Diyarbakır Kürtleri, Bıyıklı Mehmet Paşa tarafından yardımcı kuvvetler gönderilmeye kadar dayandılar. Mehmet Paşa'yla İdris, Hisn Kayfa'da birleşerek, İranlıları mağlup edip, Diyarbakır'ı ve Mardin'i tekrar aldılar. Mardin'in kalesi İranlıların elinde kaldı. Bu hadiselerden sonra İranlıların kumandanı Karahan Bağdat ve Kerkük tarafından ve cepheden hücumda bulundu. Kürtleri kovan Mardin halkı, İranlıları şehri işgale çağırdılar. İki ordu Nusaybin-Urfa yolunda karşılaşıncaya, İranlılar mağlup oldular. Bıyıklı Mehmet Paşa Mardin'de tutunan Süleyman Han'ı teslim olmaya zorunlu kıl-

1 - Şerefname, C.I s.155

dı. Bundan sonra Nusaybin, Dara, Meyyafarkin, Diyarbakır ve Sincar çevresi tamamen işgal edildi. İdari teşkilat İdris tarafından tamamlandı. Diyarbakır eyaletinde onbir sancak Türk idarecilerine, sekiz sancak yerli beylere verildi. Beş sülale, hakimiyetin babadan oğula geçmesi biçiminde, durumlarını korudular.²

Daha sonra buna benzer yönetim biçimi, Malatya'dan Bayezid ve Şahrizur'a kadar, bütün topraklar üzerinde oluşturuldu.³ İranlılara yalnız Kirmanşah eyaleti kaldı. İdris cömertce ödüllendirildi. Kendisine isim yerleri boş bırakılmış birçok rütbe verme fermanları gönderildi.⁴

Şah Tahmasp 1530'da Muşlu (Moşullu ?) aşiretine ait Zülfikar'dan Bağdat'ı geri aldı. Uzun savaşlar yeniden başladı. Sultan Süleyman ordusunu 1533, 1534, 1535, 1548, 1553 ve 1554 tarihlerinde İran'a karşı yolladı. Son seferinde Bağdat orduları Belkas ve Şahrizur Kürtlerini yendi İranlılar bu sırada Gürcistan'da uğraşıyorlardı.⁵

I. Abbas, 1590 antlaşmasıyla, Türklere Azerbaycan, Şahrizur ve Luristan⁶ dahil olmak üzere bütün batı eyaletlerini terkettiysede 1601'den itibaren savaş yeniden başladı ve 1612 antlaşmasıyla İran'ın elinden çıkan eyaletleri, Şahrizur hariç, yeniden elde etti.⁷

2 - krş. Tischendorf, Das Lehnwesen ind. Moslem, sateaten Leipzig, 1872. Fas.II ve IV ; XI-XVII yüzyılın başları Ayn Ali dergisine göre.

3 - krş. daha aşağıda Şerefname ve Evliya Çelebi'nin çok dikkatli yazıları C.IV s.176-180, 271-316 I. Süleyman'ın (kanuni) kanunu gereğince Van'a bağlanan 37 sancak ve mahalli ordunun yürüyüş töreni hakkında.

4 - Hammer GOR C.I s.749

5 - Hammer C.II s.236

6 - Hammer C.II s.559

7 - Hammer C.II s.745

Şah Abbas onbeş bin Kürdü, Türkleri önlemek üzere, Horasan hududunda yerleştirdi. Şah Abbas'ın saltanatının sonuna doğru, Türkler kuvvetlerini Bağdat üzerine topladılar. Hafız Paşa'nın birinci seferinde (1623) ordusunda Kürt kuvvetleri vardı. Kürtler cesaretli hareket ediyorlardı. Fakat hücumları püskürten İranlıların gönderdikleri kuvvetlerin ilerlemesi Mardin'e kadar uzandı. Şah Abbas'ın ölümünden sonra Vezirizam Hüsrev Paşa 1629'da Bağdat'a karşı yürüdü. Amadiya'dan Seyyit Han, Mira Bey, Sohran ve Kürt-Arap karma Bacılan aşireti, Hüsrev Paşa'ya yardım ederken, Ahmet Han Ardalan Türkleri yandan tehdit ediyordu. Hüsrev Paşa Senna ve Hamedan'a kadar ilerledi. Geri dönerken Türkler, Çamçal ve Dartang civarında bir İran kuvvetini yendiler. Bununla birlikte, Bağdat dayandı. Hüsrev Paşa çekildiği zaman, Ahmet Han Ardalan yeniden Şahrizur'u ele geçirdi.⁸

IV. Murat, ancak 1638'de kesin olarak, Bağdat'ı aldı ve ertesi yıl Kasr-ı Şirin'de İran'la antlaşma yapıldı.⁹ Bu antlaşma XIX. yüzyıla kadar Türk-İran sınırının tayinine temel oldu. Bu nedenle İran, Zağros dağlarının arkasına çekilmiş oldu.

Büyük Safavi-Osmanlı mücadelesi, Kürtlerin siyasi öneminin anlaşılmasına yol açtı. Şerefname bize, Kürt aşiret ve beyliklerinin derebeylik hayatlarının 1596 yıllarına doğru bir tasvirini vermektedir.

Şerefname ; Bitlis Han'ı Şeraffettin'in 1596'da tamam-

8 - J.V. Hammer GOR C.III s.17,23,49,86,93

9 - Naima, C.I s.686

lamış olduğu bu eser, Kürt tarihinin kaynakları arasında ayrıcalıklı bir yer tutar. Kürtlerin asıl tarihi¹⁰ dört kısma ayrılmış olup, bunlardan birincisi gerçekten saltanat hukukundan faydalanmış olan Kürt sülalelerinden bahseder. İkincisinin konusu ise, içlerinde bazen sikke bastıran veya kendi adlarına hutbe okutan sülalelerdir. Üçüncü irsi valiler (hokkam) hanedanını sayar. Dördüncüsünde Bitlis Hanlarının ayrıntılı tarihlerine yer verilmiştir.

Birinci kısım beş sülale sayar; Diyarbakır ve Cezire'deki Mervaniler, Daynavar ve Şehrizar'daki Hasanveyhilerle Küçük Lur Emirleri ve Eyyubiler.

İkinci ve üçüncü kısımda yer alanlar arasındaki fark az olduğu gibi, Şeraffettin bu sülaleleri sayarken oldukça saygılı bir sıra izlediği için, burada bahsedilen sülaleleri, Cezire'yi merkez olarak almak suretiyle, egemenlik alanlarını coğrafi durumlarına göre sıralamak daha doğru olur. Bunların ardından İran'daki Kürt kabileleri yazılmıştır.

Şeraffettin, kabilelerle bunların reislerinin ailelerini mümkün olduğu kadar ayırt etmektedir. Bu sırada Kürdistan'daki derebeylik düzeninin temellerini de gözönünde bulundurmak gerekir. Asılları değişik derebeyleri bazen yerleşmiş, bazen göçebe, daha doğrusu yarı-göçebe Kürt savaşçı aşiretlerinin yardımıyla Kürtleri, Kürtleştirmişleri ve Hıristiyan halkı yönetmektedir.

A - Cezire ve Dersim Arasındakiler

1 – Cezire Emirleri kendilerini Emevi asıllı sayarlar. Ata-

10 - Veliaminof Zernov, C.I tab.

ları olarakta Halid b. Velid'i gösterirler.

Şeraffettin, ailenin mülkünü vilayeti Bohti¹¹ adı altında göstermekte ve bu emniyetli tımarı oluşturan ondört bucağı etraflı fakat sistemsiz olarak saymaktadır. M.Hartman'ın¹² çok dikkatli incelemesine rağmen, bunlardan bazılarının tayini belirsiz kalmaktadır.

2 – Hizan İsbayerd (Sparhet, ispert; Evliya Çelebi'de; isbaird) ve Muks (Mukus) egemenlerinin ataları, Selçuklular zamanında Bellicun'dan (Hınıs) gelen üç kardeşti.¹³

Bu önemli kabilenin tımarı Namiran'dı. Arazi, Bohtan'ın sol kolları boyunca uzanıyor, hatta Maravan'a kadar gidiyordu.

3 – Şirvan : (Hizan'dan aşağıya doğru olmak üzere, Bohtan'ın sağ kıyısında ve Siirt'in kuzey-doğusunda) Şiravi hakimleri, ataları Eyyubilerin hizmetindeydiler. Şirvan'a, Malikanların Hisn-Kayfa'ya yerleştikleri zaman geldiler.

4 – Ruzagi'ler (Rozagi) Bitlis'le Hazo'ya (Sasun) Gürcü kral Tavit'in (David le couro-Plate' nin 984-1001) elinden aldılar. Ondan sonra Ahlat'tan, Sasani asıllı iki kardeş getirttiler. Biri Bitlis'te, diğeri de Sasun'da emir oldular. Ziyaddin sülalesinden onsekiz Emir 1596'dan önce Bitlis'te hüküm sürmüşlerdi. Bu yalnız Selçuklular 1152-1185 ve Ak-Koyunlular (1480-1509) Şah İsmail (1422-1529 ?) devirlerinde ve (1550 ile 1595) arasında kesintiye uğramıştı. Bu defada Kanunî Sultan Süleyman, Şemsettin'in soyca gelen tımarını Malatya'dakiyle değiştirmek

11 - Şerefname C.I s.310

12 - Bohtan, Mitteilid. Vorderas Gessell 1894 C.II ve 1897, C.I s.163

13 - C.1 s.217

istemmişti. Şemsettin Bitlis'i terketmeye zorunlu kalmış ve Şah Tahmasp'a sığınarak, ondan himaye görmüştü.

Şemsettin İran'da 1574'te öldü. 1549'da sürgünde doğan oğlu Şeraffettin sarayda özenle büyütüldü. Çeşitli Fars eyaletlerini yönetti. Bütün İran Kürtlerinin yöneticisi oldu.

II. İsmail tahta çıktıktan sonra, Şeraffettin şüphe altında kaldı ve Nahçıvan'a yerleşti. Oradan da Van'a gitti. III. Murat kendisine Bitlis'i 1600'de ise Muş'u yönetimi altına verdi.

5 – Sasun (Hazo) yöneticileri, ataları Ziyaddin'in kardeşi İzzettin'den dolayı İzzin ismini almışlardır. Sasun'un aşiretleri evvela Şiravi, Babusi, Susani, ve Tamukiler'den meydana gelmişti. Ruzakiler daha sonra gelmişlerdir.

6 – Suvaydi yöneticileri kendilerini Barmaki aslından sayarlardı. Sovaydi Kabilesi bunların atalarını kendi soyundan kabul etmişler.

7 – Pazuki Aşireti, Şeraffettin'e¹⁴ göre, İran kabileleri arasında ve Suvaydi asıllıdır.

Kabile iki koldan meydana gelmişti. Halit Beglu ile Şeker-Beglu, ikisi de Bitlis emirine bağlıydılar. Çaldıran seferinden sonra Sovaydiler, Pazukiler in bir çok toprağını aldılar.¹⁵

Şah Tahmasp devrinde, Pazukiler'in reisi tayin edilen Kılıç Bey'e Zagam (Tiflis civarında) verildi. Ondan sonra Eleşkirt'e yollanan Pazukiler orada büyük bir kabile haline geldiler.

14 - Şerefname, C.I s.328

15 - Şerefname, C.I s.257

8 – Mirdasi (Selim-namede Mirdesi) reisleri Abbasi-ler'den geldiklerini ileri sürüyorlardı.

9 – Çimişgezek (kişiler) yöneticileri Abbasiler'den geldiklerini ileri sürüyorlardı. Fakat isimleri daha çok Türk (Selçuklu) aslından olduklarını göstermektedir. Bunların mülkleri o kadar çoktu ki Kürdistan ismi Çemişgezek ile aynı anlama geliyordu.

B - Cezire ve Kilikya arasındakiiler

10 – Hasankeyf Bölgesel Emirleri (Malikan) kendilerinin Eyyubiler'den geldiklerini ileri sürmekteydiler. Hisn-Kayfa tımarı atalarına Mardin Artuk-oğulları valisi tarafından verilmişti. Şerefname'nin yazdığı ilk emir 1335'de ölen Malik Süleyman'dır. Ak-Koyunlular Hisn-Kayfa'yı ele geçirdilerse de, Hama'ya sığınmış olan Malik Halil sonradan topraklarını geri aldı. Malik Halil'in hakimiyeti Osmanlılar zamanına kadar devam etmiştir.

11 – Süleymani, Mervani (Emevi) aslından olan bu kişiler, Gazali bucağında Huh'a yerleştiler ve sürekli bir çok kaleleri ve Dicle'ye kadar olan araziye işgal ettiler. Bunların çoğu göçebeydi. Yazın Aladağ'a kadar giderlerdi. Bu kabilelerin çoğu Yezidiler'dendi.

12 – Zraki¹⁶, Şeraffettin'e göre, Arapça Azraki'nin kısalmış bir şeklidir. Ailenin Arap ve Suriyeli bir sufi olan alevi asıllı atası Mardin'e (Artuk ölümü 1122)¹⁷ gelmişti.

Aile sırasıyla Artukoğulları ve Ak-Koyunlularla akra-

16 - Addai Scher, tarafından ileri sürülen yeni söyleniş biçimi JA, 1910 s.119-139

17 - Abu'l Farac, Muhataşar s.379

balık kurdu. Zrakilerin dört kolu vardı.

13 – Kilis yöneticileri (Sakinleri) kendilerinin Hakkari ve Amadiya hanedanıyla akraba olduğuna inanıyorlardı. Ataları Mand (Mantaşa), Eyyubilere hizmetlerde bulunmuş olanlarda kendisine Kuşayr (Antakya civarında) bucağını vermişlerdi.

C - Cezire ile Hoy arasındakiiler

14 – Hakkari Emirleri kendilerini Abbasi soyundan kabul ederler. Şerefname’de adı geçen ilk Emir İzzettin Şir (tahminen Yezdan Şir isiminin Arapçalaştırılmış şekli) olup 1387’de Van kalesinde Timur’a karşı çıkmıştı.

15 – Mahmudi Arazisi Hakkari’nin kuzeyinde Van ve Ercek göllerine akan sular üzerinde bulur. Yöneticileri¹⁸ buraya Kara-Koyunlular devrinde yerleşmişlerdir.

16 – Dumbuliler; Bohtanlı bir kabiledir.¹⁹ Bunlar daha sonra Azerbeycan’a geldiler ve orada tımar olarak, Hoy’un (bu gün Zurava) kuzey-batısında Sukmana Bad’ı aldılar. Ak-Koyunlular devrinde Dumbuliler Bay (Şamdi-nan) kalesini ve Hakkari’nin bir kısmını işgal etmişlerdi.

Onlara Şah Tahmasp Hoy’u ve Kanuni Sultan Süleyman’da, Kotur ve Bargiri’yi verdi. Daha sonra bunlar Abağa, Süleyman-Saray (Saray) ve Çaldıran’ı işgal ettiler.

17 – Bradost yönetici aileleri, Guran asıllı veya Hasan-vayhi sülalesinin torunlarıydı. Mülkleri Urmiye’nin batısında bulunuyordu. Bir kol Şomay ve bir diğeri de Terge-ver’de ve Kal’a-Davud’da egemenlik sürüyordu.

18 - Şerefname, C.I s.306

19 - Şerefname, C.I s.118, 320

18 – Ustuni, Şamdinan'ın ilk sülalesi olup, bunun makarrı Harki bucağında Sutuni idi.

19 – Zarzaların tarihi²⁰ metinde yoktur.

20 – Tarza ; bu kabile hakkında bilgi yoktur.

D - Hakkari'nin Güneyindekiler

21 – Amadiya, İmadettin Zengi (830-1150) devrinde eski bir kalenin yerine inşa edilmiştir. Şerefname'nin bahsettiği bölgesel sülale, Zengiler ortadan kaldıktan sonra (VII.-VIII. asır) ortaya çıkmış gibi görünüyor. Şerefname, bunların isimlerini Timur devrinden itibaren saymaktadır.

22 – Tasini, (Dasini) bu önemli Yezidi kabileye dair bölüm, yazmalarda bulunmaktaysada, metinde yazılan kayıtlara göre, Amadiya Emirleri Dohuk'u Sancak-i Tasini'den almışlardı.²¹ 1534'de I. Sultan Selim, Erbil Sancağını ve “Umumi Heyeti ile bütün Sohran vilayetini” Yezidilerin Emiri Hüseyin Bey Dasini'ye vermiştir.

23 – Sohran “Kızıllar”, Bağdatlı Arap Çoban Kalus'un torunları sayılır. Kendisi Avan bucağında (Sohran bucağında) Hudiyan köyüne iltica etmişti. Oğlu Balakin (Ravanduz'un doğusunda) Emiri ilan edildi. Sonra Avan kale-sini işgal etti. Sohranların merkezleri Harir'di.

24 – Baban; gerçekte birbirini takip eden birçok sülaleler bu isimle tanınmaktadır. Belli başlı mülkleri Küçük Zap'ın güneyinde bulunuyordu ve merkezi Şari-Bajer'di. Fakat 1784'de Babanlar kendilerine Süleymaniye de yeni

20 - krş. Şerefname C.I s.10, 272, 280

21 - Şerefname, C.I s.109

bir merkez kurdular.

25 – Mukriler, Urmiye gölünün güneyindeki bölgede oturan bu aşiret Baban kabilesinden ayrılmıştı.

26 – Bana; İhtiyar al-Din Emirleri kendi ihtiyarlarıyla islam dinini kabul ettikleri için bu ismi taşıyorlardı.

27 – Ardilan; (bk. mad. Erdilan, Şehrizur, Senna Sisar)

28 – Gel-Baği²² Reisleri Türk Ustacalu kabilesinde Abbas Ağa Merivan'dı. Taraftarları çeşitli kabilelerden toplanmıştı.

Şah Tahmasp, Bilavar ve “on iki oymak” üzerindeki hakimiyeti kabul etti. Daha sonra Babıali’de bunlara bir sancak vemiştir.

29 – Kalhur (Kalhurr) Emirleri ; asıllarını İran Destanındaki Giv’in oğlu Gudarz’e bağlarlardı. Bazı yazmalar “Kalhur ve Guran” dan bahsetmekle birlikte²³ Kalhur aşireti Guran ismini taşır.²⁴

Kalhur’un üç kolu vardı. Darna ve Dartang (halen Zahob bölgesinde Ricab) Emirleri’nin mülkleri Şeraffettin’e²⁵ göre, eski Hulvan’a denk düşüyordu. Son zamanlarda Guranlar eski mülklerini korumaktaydılarsada, Kalhur aşireti Bağdat’la Kırmanşah arasındaki büyük yolun güneyindeki bölgeyi işgal etmişti.

E - İranlı Kürtler

Şerefname’nin Akrad-i İran’a ayırdığı kısmın planı pek açık değildir. Yazar Türk-İran hududunun henüz kesin

22 - Şerefname, C.I s. et s.36-45 ; tarihi ; 1092

23 - Şerefname, C.II ek 6

24 - Şerefname, C.I s.317

25 - Şerefname, C.I s.319

olarak belirlenmediği bir tarihte yaşıyordu.

İran'ın belli başlı aşiretleri üç tanedir. Siyah Mansur, Çigani ve Zangana.

Güney Kafkasya'daki Karabağ'da (yirmi dört kabile) birtek şefin emri altında tahminen 30 bin kişi ile Horasan'daki Gil aşireti en büyük aşiretlerdi.

1650'den 1730'a kadar Şereffettin'in açıkladığı kadarıyla bir takım Muhtar Kürt Emirlikleri'ni kapsayan geniş bölgenin Diyarbakır ve Van'a en yakın olan sancaklarına kadar Türk egemenliğinin girmesiyle artık küçülmüş bulunuyordu. 1639 antlaşması, İran'ın batıya doğru genişlemesini durdurdu. Safevi hükümdarlarının idaresi sırasında Osmanlı imparatorluğu Güney Kafkasya'ya kadar olan alanı işgal etmede başarılı oldu.²⁶ Böylelikle bütün Kürtler Osmanlı egemenliği altına birleşmiş bulundular. Artık İranlılar'dan korkmayan Türkler, sistemli bir biçimde merkezileştirme işine giriştiler.

Ancak 1638'de Diyarbakır Eyaleti'ne vali tayin edilen Melek Ahmet Paşa, IV. Murat zamanında Sincar Yezidilerine karşı bir savaş açtı. Daha sonra 1655'te Van'a tayin edilen bu kişi bu bölgeyi egemenliği altına aldı.

1666'da, Amadiya bölgesinde, Abdullah isiminde bir Kürt, şeyhin oğlu Muhammed'i Mehdi ilan ederek etrafına bir çok adam topladı. Bu gelişmeyi Musul Beylerbeyi Pehlivan Ali Paşa, Amadiya'nın egemeniyle birlikte bastırmış ve yakalanan Seyid Muhammed'de Padişah tarafından affedilerek Enderun'a alınmıştır.²⁷

26 - Hammer, GOR C.IV s.235

27 - Silahtar Mehmet Ağa, Tarih C.I s.434 İstanbul 1928

Kudretsiz Şah Hüseyin devrinde Irak Kürtleri 1719'da Hamedan'ı kuşattılar. Saraya kadar olan alanı yıkıp bozdular. 1722'de II. Şah Tahmasp'ın emriyle Kürt reislerinden Fandun (Ferudun ?), Afganlıların işgal ettiği İsfahan'ı geri almaya çalıştıysada, bu hareket Ermeni mahallesine karşı bir hücumdan başka bir şey olmadı. Afganlılar Fandun'u geri çekilmeye zorunlu bıraktılar. O da memleketine dönüp Türkler tarafına geçti.²⁸

Safevilerin şansları ters gidiyordu. Abbas Kulu Han Ardahan dahi, Hasan Paşa'ya boyun eğdi.²⁹

Cavanrud, Darna, Caf, Harsin reisleri ve nihayet Luristan'a çekilmiş olan Sipahsalar ve Ali Mardan Teyli de ona uydular.³⁰

Eşref Şah, Eyyubi Hassan Paşazade Ahmed Paşa'nın emrindeki Osmanlı Ordusu'yla Endican'da yaptığı savaşı, (1726) Osmanlı Ordusunda bulunan ve Eşref tarafından bir takım vaadlerle kandırılan Kürtlerin savaş alanını terketmeleriyle kazandıysada, onun bu başarısı geçici oldu.

Ertesi yıl Ahmed Paşa'nın büyük hazırlıklarla İsfahan üzerine yürümesi ve Şah Hüseyin'in oğlu Tahmasp'ın Afganlılar için önemli bir tehlike oluşturması, Eşref Şah'ı Osmanlı Devletiyle anlaşmaya ve Türklere, Batı İran'da elde ettikleri toprakları bırakmak koşuluyla ve Ahmed Paşa aracılığıyla bir anlaşma yapmaya zorunlu oldu.³¹

Nadir Şah, Sultan III. Ahmed zamanının sonuna doğru

28 - Hanway, A Historical Account of the Brith Trade 1753 C.II s.167

29 - Hommer C.IV s.211 bununla beraber krş. RMM XLIX s.87

30 - Hammer C.IV s.227

31 - Küçük Çelebizade Asım, Tarih s.434-502 İst. H.1282

tavrını değiştirdi. 1732 antlaşmasıyla İranlılar Batı eyaletlerini tekrar aldılar. Ve kısa bir zaman şonrada Nadir şah, Ahmet Paşa tarafından korunan Bağdat'ın kapılarına kadar, Osmanlı topraklarını işgal etti. Buna karşılık, Osmanlı Devleti Erzurum Beylerbeyi Topal Osman Paşa'nın emrindeki bir orduyu gönderdi.

Rişvanzade Mehmet Paşa'nın yönettiği bir kuvveti Musul'a yollayan Osman Paşa; Diyarbakır'dan Musul'a oradan da Bağdat'a gitti ve Nadir şah'ı yenilgiye uğrattıp, Bağdat'ı kuşmadan kurtardı.³²

Bunun üzerine Nadir şah 1734'de Kafkasya'da harekete geçti. İçlerinde altı bin Kürdün de bulunup savunduğu Tiflis'i aldı. 1736 barış antlaşmasıyla eski 1639 sınırları geri verildi.

1743'te Nadir şah yeniden Türk ülkesini işgal etti. Arap ve Kürtlerin yardımına rağmen Senna'ya kadar püskürtüldü ve orada kesin bir yenilgiye uğratıldı.³³

Nadir şah'ın Osman Paşa'ya olan savaşları hakkında Gorani lehçesinde bir destan bulunmakla beraber, bu hükümdar Kürtler arasında pek ün sahibi değildi. Ardalanlılar nazarında Nadir şah'ın Subhan-Verdi Han'ın yerine, kardeşini başa geçirmesi halkın ayaklanmasına neden oldu.³⁴

1727'de, Türkmenlerin bir isyanı sırasında, Horasan Kürtleri (Çemişgezek ve Karçorlu) Nadir şah'a yardımı

32 - Sami, Suphi, şakir-Tarih s.55-56 İstanbul

- Mustafa Paşa, Natayic al-vukuat C.III s.23 İstanbul H.1327

33 - Age. C.IV s.317,398,399

34 - Ahmedavand, RMM, XLIX s.88

redettiler. O da bunları cezalandırarak, Meşhed'e nakletti.

Nadir Şah 1747'de bir defa daha Horasan'ın isyancı Kürtlerini cezalandırmaya giderken, katledildi.³⁵ Kürtler (Dumbuli v.b) Nadir Şah'ın ölümünden sonraki kargaşalığa katıldılarsada, Babali İran işlerine karışmamıştır.

a - Zend Sülalesi

Nadir Şah'ın ölümünden sonra, Kerim Han Zend İran'ın büyük bir kısmını yönetti. Zendler ikinci derecede bir Kürt kabilesiydi.³⁶

Hamedan ve Malayır arasındaki, İgar'da yerleşmiş bulunuyorlardı.

Nadir Şah zamanında Zendler Horasan'a yollanmışlarsada, onun ölümünden sonra yurtlarına döndüler.³⁷ Lutf Ali Han'ın 1794'te ölümüyle sülale son buldu. Kerim Han kendinden öncekiler gibi, Kürdistan'dan Şiraz'a birçok Kürt kabileleri getirtmişti.³⁸

b - Kaçarlar

Ağa Muhammed Şah Kaçar'ın ölümünden sonra (1797), Sadık Han Şakak, saltanatı elde etme sevdasına

35 - Jones, Histoire de Nadir, London 1770 s.118-120

36 - Şerefname, C.I s.323

37 - Tarihi Zandiya, yayınlayan Beer s.XI, XVIII

38 - Ahmedavand, RMM, XX XVIII Şiraz'da özel bir yerde oturan Koruniler ;

- O.Mann Die Tajik-Mundarten d. Parovinz Fars. Berlin 1909 s.XXIX.

düştü.³⁹ İranlılar 1805'den itibaren Süleymaniyeli Abdulrahman Paşa'ya yardımda bulunmuşlardı.⁴⁰

1821'de Haydaranlı ve Sipkan Kürt kabileleri yüzünden çıkan karışıklıklar sonunda İranlılar, Bitlis ve Muş'a kadar Osmanlıarazisini işgal ettiler. Aynı zamanda Kirmanşah yoluyla Bağdat civarındaki Şereban'a kadar girdiler. Fakat Erzurum'da 1823'te imzalanan barış antlaşması onları 1639'daki sınırlarına geri döndürttü.

Lakin İranlılar, Kürtlerin yaşadığı Zohab bölgesini boşaltmak istemediler. Süleymaniye sorunları askıda kaldı. 1842'de yeni bir savaş başlayacakken İngiltere ve Rusya'nın araya girmesi üzerine 1847'de Erzurum'da yeni bir antlaşma imzalandı. Buna göre, Zohab ikiye bölünüyor, İranlılar, Osmanlılar lehine Süleymaniye üzerindeki her türlü haktan vazgeçiyordular.

Dört devletin temsilcilerinden oluşan bir komisyon 1848-1852 yıllarında hudut boylarında dolaştı. Osmanlı heyeti başkanı Derviş Paşa bazı antlaşma maddelerini kabul etmedi ve Kotur bölgesini yalnız askeri kuvvetlerle işgal ettirmekle kalmadı, aynı zamanda bir anlaşma⁴¹ ile Türkiye'nin Urmiye gölünün güney-batısındaki Kürt yerlerinin bütün mülkiyet hukukunu savundu.

XIX. asırda çok karışık bir durumda bulunan Osmanlı

39 - The dynastie of the Kajars, trc. Harford Jones Brydges, London 1833 s.20,27,32,50,78,106.

- R.G. Watson, A history of Persia, London 1866 s.107,115,125

40 - krş. Rich, Nattative C.I s.384

- Wastson, Age. s.155

- O.Mann, XVI numaralı Mukri Şarkısı.

41 - İstanbul'da H.1321 tarihinde "Devlet-i Aliye ile İran Devletinin Düşüncesi olan sınırın tasarısıdır" adıyla yayınlanmıştır.

Devletini, II. Mahmut bu yüzyılın başlarında yola getirmeye çalışıyordu. Büyük bir tehlike oluşturan Mehmet Ali Paşa problemini ortadan kaldırmak için, Kürdistan'da örgütlenme yapmayı zorunlu görmüş ve 1833'de Sivas valiliğine Reşit Mehmet Paşa'yı tayin etmişti.

Reşit Paşa, o sıralarda bazı yerlerinde isyan hareketleri beliren Kürdistan'ı yatıştırmaya ve aynı zamanda olabilecek bir Mısır hücumları karşısında gerekli tedbirler almağa görevlendirildi.⁴² Reşit Paşa bu vazifeyi öldüğü tarih olan 1836'ya kadar, başarılı bir şekilde yapmıştır.

1830'a doğru baş gösteren Kürt hareketinin önderleri Badirhan Said Bey, İsmail Bey ve Revanduzlu Mehmet Paşaydı. Bu sonuncusu 1820'ye (1830 ?) doğru isyan ederek, Hoşnav kabilelerine hücum etti. 1831'de Erbil, Altın Köprü, Köy-Sancak ve Raniya'yı kurtardı. Ertesi yıl egemenliğini Musul'a doğru genişletti. Ondan sonra Akra, Zibar ve Amediya işgal edildi.

1833'te Revanduz kuvvetleri, Bedirhan'ı yeniden başa geçirmek üzere, Zaho ve Cezire'ye girmiş bulunuyorlardı. Birçok defalar Yezidiler katledildiler. Önderleri Ali, islamlığı kabul etmediği için idam edildi.⁴³ Koyunculuk tepesinde bir çok Yezidi kılıçtan geçirildi. 1835'te Mehmet Paşa'ya karşı Bağdat, Musul ve Sivas'tan kuvvet gönderildi. 1836'da Revanduz Mir'i hileyle esir edildi. İsyancılar ve bastırma hareketleri daha yıllarca devam etti.⁴⁴

42 - Nata yic al-Vukuat C.IV s.92

- Rifat Efendi, Vad al-Hadaik s.33 İst.

43 - krş. bu olayı anlatan halk şarkısı, JA, 1910 s.134-136

44 - krş. Poujoulat, Voyages C.I s.373

- Moltke, Brife (mektuplar) Berlin, 1841 s.259-284

Osmanlı Ordusunun Mısırlılara Nizip'te mağlup olması (1839), Kürdistan'da yeni kargaşalıklara yol açtı. 1843'de Hakkari'li Nurullah Bey'in ve Cezireli Bedirhan'ın isyanları başladı. Hakkari'deki Nasturiler, Nurullah Bey'in zulümünü Musul'a şikayet ettiler. Cevap olarak, Nasturilerin yaşadığı Barvari bölgesi yerle bir edildi.

Katliamlar yıllarca devam etti. Rivayete göre ölenlerin sayısı on bini buldu. Büyük Devletler, Kürtlerin yatıştırılması için, İstanbul'da girişimlerde bulundular. 1847'de Osman Paşa kumandasında büyük bir kuvvet isyancı Kürtlere karşı harekete geçti. Bir çok çarpışmada yenilgiye uğrayan Bedirhan'la, Nurullah teslim oldular ve Kürdistan'dan çıkarıldılar.⁴⁵

RUS-TÜRK SAVAŞLARI

1804-1805'den itibaren Ruslar ile Kürtler ilişki kurmaya

45 - krş. Layard, Nineveh, fasıl VII ;

– ROC, 1900 C.V s.649-653 ;

– Addai Scher, JA, 1910 gösterilen yer ; Nasturi-Kürt ilişkileri için bk.

– Grant, The Nestorians, New York 1841 ;

– Badger, The Nestorians, London, 1852 ;

– Perkins, A Residence of 18 years... among the Nestorian Christians, New York, 1852 ;

– Şan dreczki, Reise nach Mousul, Stuttgart, 1857 ;

– Riley, Christian and Kurd, Contemporary Rewiew, 1889 ;

– Heazell, Kurds and Christians, London 1913 ;

– Wigram, The cradle of man, kind, London, 1914 ;

– Rockwell, The pitiful plight of the Assyrian Christians, New York, 1906 ;

– H. Luke, Mousul and its minorities, London, 1925 ; Bu sorunla ilgili bazı resmi belge kopyaları için bk. Lütfü Tarih C.VIII s.474 İstanbul Hicri 1329.

başladılar. Bu yeni durum kısa zamanda etkisini gösterdi. 1828-1829 ve 1853-1858, 1877-1878 Türk-Rus savaşları her seferinde Kürdistan'da önemli yankılar uyandırıyordu.¹

1829'da, Ruslar, savaşta bir Kürt alayını kullanmışlardı.

Hiristiyanlar memleketten çıktuktan sonra, savaş sonrası Kürtler kuzey ve batıya doğru yayıldılar.

Kırım harbinde Ruslar iki Kürt alayı oluşturdular. Diğer taraftan Türk kuvvetleri kuzeye doğru hareket ettikleri zaman, Bedirhan'ın yeğeni ve eski rakibi, halkça iyi tanınmış Yezdan Şer'in önderliğinde, Bohtan'da büyük bir ayaklanma oldu.

1877-78 savaşından sonra, önce Bedirhan'ın oğullarının yönettiği Hakkari, Bahdinan ve Bohtan isyanları çıktı. Ondan sonra da Şeyh Ubeydullah Hareketi meydana geldi. Bu Nakşebendi tarikatı mensubu Osmanlı Devletine bağlı muhtar bir Kürdistan kurmayı düşünüyordu. İsyancı Kürtler, 1880'de İran'da Urmiye, Savuc Bulak, Miyandoab ve Merya bölgelerini yakıp yıktılar ve hatta Tebriz'i dahi tehdit ettiler. Asıl kurbanları Şii'ler arasındaydı.

İran, bu nedenle, önemli kuvvetleri silah altına aldı. Bunların arasında Maku süvarileri de vardı.

Henüz savaştan yeni çıkmış olan Türkiye, işlerin karışmasını önlemeye çalışıyordu.

Şeyh, sonunda Şemdinan'a döndü. Oradan da İstanbul'a gönderildi. Çok geçmeden buradan kaçtı. Kafkasya yoluyla Şemdinan'a geldi. Fakat yeniden yakalandı ve 1883'de Mekke'de öldü.

1 - bk. Averianov, Kurdi v Voynah Rossii, Tiflis 1900

HAMİDİYE ALAYLARI

1878'den sonra, Türkiye'nin zayıf düşmesi, Berlin antlaşmasının Ermenilere düzenlenme/yenileşme, "Kürtlere ve Çerkezlere" emniyet vaad eden 61. maddesi, Osmanlı Hükümeti'nin yenileşmelere gizli karşı koyuşu ve 1885'den itibaren Ermeni devrim hareketinin Rusya'ya, İsviçre'ye ve Londra'ya bağlı olan gelişimi, Kürtlerin ve Kürt feodallerinin egemenliği altında yaşamakta olan Ermenilerin o zamana kadar oldukça sakin yaşamlarını karıştırdı.

1891'e doğru, daha sonra Anadolu'da yenileşmeyi pratik alanda yapmakla görevlendirilen Şakir Paşa, Rus Kazak alaylarına benzeyen Kürt alayları oluşturmayı düşündü.

Bu düzenlemenin amacı Kürtleri disipline zorlamak ve Osmanlı Devleti'ne bağlamaktı. Deneyler olumu bir sonuç vermediğinden Hamidiye Alayları hafif süvari birlikleri haline getirildi. Hamidiye Alayları'nın inşa edilmesi, Kürtlere verilen rol ve uyandırdığı hırslarla, önemli olaylara yol açtı ve aşiretler arasında kanlı çatışmalar oldu.

ERMENİ-KÜRT İLİŞKİLERİ

Aynı zamanda Ermenilerle Kürtler arasındaki ilişkiler kötüleşti. 1894 yazında Sasun'da kanlı çarpışmalar oldu. Ermelilerin oturduğu Talori (Dalvorikh) bucağı beş köyüyle birlikte yıkıldı.

Sasun olayları, Ermenilerin harekete geçmesine ve ardından da Kürtlerin yoğun katılımıyla bastırılmasına yol açtı.

1895 yılında, Hakkari Kürtleri arasında erken bastırılan bir isyan girişimi oldu. Bu hareket hristiyanlara karşı yapılmamıştı.

XX. yüzyılın başlangıcından I. Dünya savaşına kadar Kürtlerle-Ermenilerin karşılıklı durumları oldukça sakin görünüyordu.¹

XX. YÜZYIL

XX. yüzyıl başlarında, Kürt hareketinin belli merkezlerinin dışında, Diyarbakır'la Halep arasındaki Şariveran (Viranşehir) bucağında, Milli (Milan) Aşireti'nin reisi İbrahim Paşa ortaya çıktı.

İbrahim Paşa sanki bağımsızmış gibi hareket ediyordu.

1 - Genellikle Kürt Ermeni ilişkileri için bk.

– Abowian, Kurdi (Kafkas gazetesi, Tiflis, 1858, nr.46, 47, 49, 50 ve 51)

– Greagh, Armeniens, Koords and Turks, London, 1880 ;

– A.S. Zelenoy, Zapiska k karte raspredeleniya armiansk, naseleniya, Zapis. Kavkaz. otd. geogr obşç., Tiflis, 1895, XVIII ;

– Vambery, Armenier u. Kurden (Deutsche Rundschau, 1890, LXXVI, (216-231) ;

– Rohrbach, Armenier u. Kurden S. Verhand. der Gesell. für Erdkunde, Berlin, 1900, s.128-133 ;

– Contenson, Chretiens et Muslumans, Paris, 1901 ;

– Lynch, Armenia ;

– Mayevskiy, Opisanie Vanskago i Bitlis vilayetov, Tiflis, 1904 ;

– N. Marr, Yeşçe o slove “çelebi”, Zap., 1910, XX ;

– Zarzecki, La question kurdo-arménienne, la Revue de Paris, 1914, 15 nisan bölümü ;

– “Livres Jaunes” “Bleue Books” ve 1915 Rus Turuncu Kitabı.

1908'de II. Meşruiyet ilan edildiği zaman açıkca isyan ederek, Abdülaziz dağlarına çekildi ve orada öldürüldü.¹

Türk-İran sınır sorununun yeniden canlanması nedeniyle, Kürtler, in arasında önemli kışkırtmalar başladı. Rusya Uzak-Doğu'da ki yenilgisinden sonra Kürtlerin oturduğu ve anlaşmazlık konusu olan Urmiye ve Savuç-Bulak bucaklarını işgal etti.

Kürtler, siyasi olayların etkisine göre sürüklendiler. Türk işgali ancak Balkan savaşının başlangıcında (1 Ekim 1912) sona erdi. Fakat yerini Hoy ve Urmiye bölgesine gönderilen Rus kuvvetlerine bıraktı.

Asil Kürt ailelerinin torunları, Rusya'ya seyahatler yaptılar. 17 Ekim 1913'te İstanbul'da bir sınır düzenlemesi protokolü imzalandı.

I. Dünya savaşının arifesinde bir Komisyon (Türk, İran, İngiltere, Rusya) problemlili bölgelerin sınırlarını, genellikle XIX. yüzyıl başlangıcındaki duruma, uyarlama biçiminde bir sonuca varmada başarılı oldu.²

1914-1918 savaşı sırasında, Kürtler yine birbirine zıt etkenlerin etkisi altında kargaşalıklara sürüklendiler.³

1917-1918'den sonra durum önemli ölçüde değişti. Her yerde Kürt komiteleri kuruldu.⁴

1 - M. Wiedeman, Ibrahim Pascha's Glück und Ende, Asien 1909 C.VII s.34-37, 52-54

- M. Sykes, The Caliph's last heritage s.317

2 - bk. Minorsky, Turetsko-Persidski Razgraniçeniye Izvestia Russ Geogr. obşç, Petersburg 1916 211, 351-392

3 - İsmail Ağa Simko'nun mücadelesi hakkında bk. Mad. Şakak,
- Müttefiklerin Kürdistan'a ait planları için bk.
- Razdel Aziatskoy Turtsii, Moskova 1924 s.185 v.d. 225

4 - krş. Driver, Report on Kurdistan, Mount Carmel filistin 1919

Paris'te Şerif Paşa Kürt temsilciliğini üzerine almıştı. 22 Mart 1919 ile 1 Mart 1920'de barış konferansına "Bütün Kürdistan" haritasıyla iki muhtıra vermişti.⁵

Bu arada 20 Kasım 1919'da Ermeni temsilcileriyle Şerif Paşa arasında bir anlaşma hazırlandı. Her iki taraf birlikte konferansta açıklamada bulundular.⁶

Ermenistan'ı dört vilayet (Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis) içinde belirtilen 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr antlaşmasının 88-93 maddelerinin yanısıra, 62. ve 64. maddelerinde de "Fırat'ın doğusunda, Ermenistan sınırının güneyinde, Türkiye'nin Suriye ve Elcezire hudutlarının kuzeyinde, Kürt unsurunun çoğunluğu oluşturduğu" bölgeler için, mahalli bir muhtariyet dikkate alınıyordu.

Söz konusu sınırlar içindeki Kürtler, Milletler Cemiyet'ine bu bölge Kürtlerinin çoğunluğunun, Türkler'den bağımsız olmak istediğini ispat eder ve Cemiyet-i Akvam bunların bu bağımsızlığa yeterlilikleri olduğuna karar verirse, Türkiye'de bu öneriyi uymayı kabul eder ve bu taktirde Müttefik Devletler bu "Bağımsız Kürt Devleti"ne Musul kentinde oturan Kürtlerin de katılmasına itiraz etmez.

Sonraki olayların bir sonucu olarak, Kürt sorunu Musul vilayetindeki Kürtlerin geleceği üzerinde toplandı.

Türk temsilcilerinin ileri sürdükleri iddiaya göre "Kürtler, Türkler'den hiçbir şekilde farklı değildir. Aynı diller konuşmakla beraber, ırk, inanış ve gelenekler bakımın-

5 - krş. L'asie Française, 1919 nr. 175 s.192

6 - krş. Peyam-ı Sabah Gazetesi İstanbul 24.02.1920 antlaşmasının metni aynı zamanda Le Temps Paris, 10.03.1920

dan, tek bir bütün oluşturmaktadırlar”.⁷

16 Kasım 1925 tarihinde, Milletler Cemiyeti kararıyla Musul kenti Irak’a verildi. Fakat burada Kürt isteklerinin yerine getirilmesi, usulen “memleketlerinin yönetimi, adaletin sağlanması ve okullardaki dersler için, Kürt memurların tayini ve Kürt dilinin bütün bu hizmetlerde resmi dil olması” şart koşuldu.

Musul hakkındaki uzun toplantılarda, Şeyh Said’in isyanı yüzünden, Elazığ ve Diyarbakır bölgelerinde önemli kargaşalıklar çıktı.

16 Nisan 1925’de yakalanan Şeyh Sait, Diyarbakır’da idam edildi.

Musul sorununun hallinden sonra, Ankara hükümeti derebeylik ve kabile etkilerini ortandan kaldırma yönündeki siyasetini daha da kuvvetlendirdi.⁸

Genel hatlarıyla yukarıda gösterdiğimiz Kürt tarihi, daha Arap, Acem, Türk, Arami, Ermeni ve Gürcü tarihlerinde bir çok hazırlayıcı araştırmalara ihtiyaç göstermektedir. Yönetici İdris ve oğlu Abu’l Fazl’ın Salnameleri ve Tarih-i Alam-Ara-i Abbasi gibi kaynakların sistimli bir biçimde incelenmesi zengin malzeme verebilir. Kürt tarihi hakkındaki bilgimizin aslı, şüphesiz, Şerefname’dir. (1596 ya kadar) Bunun metni gerçek itibarıyla, yazar tarafından karşılaştırılan yazmaya göre, Veliamin ve -Zenov tarafından yayınlanmıştır.⁹

7 - Lozan Konferansı 23 Ekim 1923 Oturumunda İsmet Paşa’nın nutku.

8 - krş. Gentizon, L’insurrection Kurde, la Revue de Paris 1925 X,15

9 - Şerefname, C.I Petersburg 1860 ; C.I, II (II. cilde ait bölüm farkları ve Türkiye’yle İran’ın, Osmanlı sülalesinin başlangıcından 1596’ya kadar genel tarihleri) Petersburg 1862 Türkçe çevirisi hakkında bk.

- Babinger, Die Gecshichtsschereiber d. Osmanen, 1927 s. 223;
- Fransızca trc. F. Charmoy, Cheefnameh ou Fastes de la nation kurde, 2 kitap, 4 cild, Petersburg, 1868-1875, gneış yorumlamaları (ezcéumle Katib Çelebi'in Chianüma'sındaki buna ilişkin yazıların tercümesi vardır içermektedir. Fakat fazlaca eskimiştir ve fihristi yoktur.
- krş. aynı zamanda H. Barb, ülber die Kurden -Chronik von Scheref;
- Geschichtliche Skizze d. 33 verschiedenen Kurdischen Fürstenges-
- Geschichte v.F 5 Kurden-Dynastien;
- Geschiste v.weiteren 5 Kurden-Dynastien;
- Geschichte d. kurdischen Fürstenherrschaft in Bidlis SB Ak. Wien, 1853, C.X, s.258-276; fasıl XXII 1857, s.3-28; fasıl XXVIII 1858, s.3-54; fasılXXX/ı (1859), XXXII 1859, s.145-250.
- Medine'de 1073 (1662)'te ölen Muhammed Efendi Şahrizürî'nin Kürdistan tarihi henüz bulunmamıştır. 1927
- Adalan sülalesinin tarihi için bk. mad' SENNA. Buna Husrav b. Muhammed b. Minuçîhr'in tarihini (1254=1834) ilave etmek gerekir.;
- krş. Blochet, Catalogue des manuscrits persans de la Bibl. Nationale, C.I, 305, nr. 498;
- Petersburg Asya müzesine ait olan Risalat Ansab Alakrağ hakkında bk.
- Romaskeviç, Mélanges Asiatique, yeni seri, Petersburg, 1918, s.392;
- Zar-i kurmancı gazetesi (Ravanduz'da) küçük bir tarih Gunça-i Bahristan'ı yayınlamış (1926 kürççe) ve Zayn al-Abidin Bëyin Tarih-i Kurdan'ının yakında yayınlanacağını ilan etmiştir;
- Kürtlerin tarihi hakkında genel bilgi şuralarda bulunur
- G. Campnaile, Storia della regione di Kurdistan e della sette di religinoe ivi existanti Napoli, 1818;
- Quatremère, Notice sur le Masalik al-abşar, (NE, 1838, XIII)' Rich, Narrative
- Charmoy, Şerefname tercümesinin mukaddimesine;
- Lerch, Izsledvoniya ob iranskih kurdah, Petersburg, 1856, C.I, s.20-
- Hoffmann, Auszüge aus syriche Akten, 1880;
- Tomaschek, Sasun, SB AK. Wien, 1895, CXXXIII;
- Bittner, Der Kurdengau Uschnuye (SB AK Wien, 1895, 133);
- Rawlinson ve Wilson Encyclop. Britannica, 1911, XV, 949- 951;
- Addai Scher, Episodes de l'histoire du Kurdistan (JA, 1910, XV, 119-140; 1502, 1508, 1510, 1512 (Cazira), 1523, 1689, 1712 (Ama-diya) 1820-1836 (Rawanduz) olayları;
- Soane, To Mesopotamia... in disguise (London, 1912), fasıl XVI;
- Minorsky, Kurdi, Petersburg, 1915;
- Driver, Studies in Kurdisch History, BSOS, 1922 II, 491-513;
- 1926'da Huart institut des insription'un Kürtlerin tarihi hakkında bir çok yayınlarda bulunmuştur.

C - ANTROPOLOJİ, SOSYOLOJİ, ETNOGRAFYA

Kürtlere ait çeşitli fotoğrafları, örneğin Mark Sykes'in,¹ Milli (Arap tipi), Girdi (Mukri tipi), Koçgiri (Ahd-i Atik Yahudisi tipi), Şamdinan (Nasturi ve Hakkari tipi) resimleri veya Lynch'in² gösterdiği kuzeyli Kürt tipleri³ açıkça görülen yeteneklere sahip asil tip, karşılaştırılacak olunursa, şimdilik "Kürt tipi" ismi verilebilecek genel bir örnek bulmak fikrinin imkansızlığı ortadadır.

Durum böyle olunca da en dikkatli araştırmacıların genelleştirme çabaları bile sadece özel bir kanaat olarak kabul edilmelidir.⁴

Bütün zıtlıklarıyla bu özellik, tabi ki yalnızca yazarların görmek fırsatını buldukları şahıslara aittir. Fakat şimdiye kadar kimse bütün Kürt aşiretlerini ziyaret etmemiştir.

1 - The Caliph's Last Heritage s. 321, 343, 373, 425, 429

2 - Armenia, C.II

3 - Resim 109 Türkmen tipi ve resim 114

4 - Msl. bk. Duhousset, Etudes sur les populations de la Perse (Paris, 1863), s. 12-16;

– Khanikoff, Mémoire sur l'ethnogr. de la Perse, Paris, 1866, s.107;

– Chantre, Aperçu sur les caractères ethniques des Anasaries et des Bull. Soc. Anthrop. de Lyon, 1882, C.I, s.162);

– v. Luschan, Early inhabitants of Western Asia, Annual Report Smithsoian Inst. for 1914, s.561 v.d.;

– Aynı yazarın Die Wandervölker Kleinasiens, Verh. d. Gesell. f. Anthrop., 1886;

– Aynı yazarın Das Volk d. Durden (Globus, LVII, 25, 355-363);

– Pisson, Races des hautes vallées du Tigre et de l'Euphrate (Revue 1892, XLIX, 557-560, 581-588.

Bilimsel anlamda değerlendirme çabaları çok az olmuştur.⁵ Şimdiki hâlde Kürt kabilelerinin isimleri, oldukça bilinmemekte ve yayılış sahaları tahminen tayin edilmektedir.

Bununla beraber tarihi olayları göz önünde bulunduran ve aynı cins bir program gereğince elde edilen deneylere göre yapılmış ilmi bir özet, bir çok hazırlıklara lüzum göstermektedir⁶.

5 - krş. Duhouset, ayn. esr., levha 7-8;

– Khanikoff, ayn. esr., s.138;

– aynı zamanda Dr. Eliseyev'in Anthropol. ekskursiya, Isvest. georr. obşç., XXIII, ayn. mll., Po bleu svetu, Petersburg, 1896, C.III, s.319, 332;

– Dr. Danilov'un ve A. A. Ivanovskiy'nin Yezidi, Russk. anthrop. journal, 1900, nr. 3'te rusça bibliyografyası ile Dr. Pantjuhov;

– krş. C.H. Einige Notizen über die Kurden und Karapapachen nach Pantjuhov, Ausland, XXXVI, 719) rusça eserleri

6 - Lerch'in eserinde ; Izeledvaniya ob iranskikh kurdah, Petersbur, 1856 C.I, s.59-121;

– Lerch'in eserinin bu kısmı Almanca tercümede Forschungen über die Kurden, Petersburg, 1857-1858 alınmamıştır.;

– 1856'da ele edilebilecek bütün malzemenin dikkatlice incelenmesi mevcut bulunmaktadır. Bundan sonraki monografiler arasında şunlar belirtilebilir;

Jaba, recueil de notice et recits kurdes, Petersburg, 1860, s.1-7;

– Spigel, Eranische Alterumskunde Leipzig, 1871, C.I;

– Kartsev, Zametki o kurdah, Zap, kavk. otd. geogr. obşç. Tiflis, 1879, XIX, 339-368

Bir harita ile ve çok genişçe bir listeyi (305 isim) içeren

Sir Mark Sykes, The Kurdishe Tribes of the Ottoman Empire (J. Anthrop., 1908, C.I. s.451, 480

Bir harita ile.) bu eser aynı seyyahın şu kitabında yeniden basılmıştır. The Caliph's last Heritage, Londaon, 1915, s.553-592;

– Driver, Report on Kurdistan Mount carmel, 1919, s.19-74.

– İrani kabileler için bk. islam ansiklopedisi madd. Kırmanşah, Maku, Savuç-Bulak, Senna ve Urmiye;

– Güney Kafkasya Kürtleri için bk. E. Kondratenko, Ethnogr. kartı Zakavkazya, Zap. Kavk. otd. geor. obşç. Tiflis, 1896, XVIII. cile zeyil.

Kürtlerin yaşayış biçimlerine ait olarak üç önemli nokta vardır.

Kürtlerin genellikle, kabilelerine bakılırsa yabancı soydan reislerin işgal ettikleri kaleler etrafındaki topraklar üzerinde yaşama arzusu; reislerin dayanıp güvendikleri ve belirli miktarda halk topluluğunun korunmasını sağlayan bir asker sınıfının (savaşçı sınıf) varlığı; Kürtler arasında çoban (göçebe ve yarı-göçebe) ve çiftçilerin (yerleşmiş veya yarı-yerleşmiş) varlığı gözlemlenir.

Tamamen göçebe olup, bütün yıl çadır altında yaşayarak, kışıda Araplara komşu olmak suretiyle, sıcak Elcezire ovalarında geçiren kabilelere bugün az rastlanır.⁷

Çoğunlukla Kürtler yarı-göçebe veya yerleşmiş durumdadır. Öncekiler, memleketin iklimine göre 5-8 ay köylerde oturur ve yazın hasattan sonra dağa çıkarlar, orada tamamen elverişli yerlere giderler, hatta çaf gibi kabilelerin hayvanlarının, yazlık ottağa çıkarken, konaklama yerleri bile, kati olarak tesbit edilmiştir. Daha ziyade bu sınıf Kürtler kendi köyleri (Savuc Bulak bölgesinde bunlara Saran derler) civarındaki dağlara çıkmakla yetinirdi.

Yerleşmiş Kürtler, görünüşe göre, çok defa aşiret savaşçıları tarafından egemenlik altına alınan veya komşularına karşı emniyette kalmak için, bu egemenliği kabul eden daha eski kavimleri temsil etmektedirler. Daha Strabo⁸ Fârs Cyrtleri arasında çiftçilerin varlığına işaret ediyordu. Eskiden Muş'un göçebe kabileleri kışı yayla-

7 - krş. Mark Sykes'in listesi

8 - XVI, s.3, 1

daki Ermeni köylerinde geçirirlerdi. Fakat yavaş, yavaş 1842'den itibaren, Ermeni köyleri yanında, nüfusu sırf Kürtlerden oluşan köylerde meydana çıktı⁹ Kürtlerin genel arzuları yerleşik hayata doğrudur. Kuzey Elcezire'de Kürtler ziraatcilikte oldukça beceri göstermişlerdir ve bu itibarla Bedevi Arap unsurlarına üstün görünmektedirler.¹⁰

Etnografyaya ilişkin noktalar (kıyafetler, adetler, ilişkiler oyunlar), Kürdistan'da kabileden kabileye değişmektedir; bu sebeple her hangi bir genelleştirme gereksiz görünüyor. Yalnız Erivan Kürtleri (büyük Kürt merkezlerinden uzak yaşarlar) hakkında tam bir monografi yapılmıştır.¹¹

9 - krş. Correspondence respecting the condition of population in Asia Minor and Syria, Blue Books, Turkey, 1879, nr. 10; 1880, nr. 4 ve 23; 1881, nr. 6;

– Trotter'in raporları tercüme edilmiştir.;

– Lynch, Armenia, 1901, C.II, s.423;

– Mayevski, Vanskii i Bitlis Vilayeti, Tiflis, 1904,

Kürtlerin ve Kürt köylerinin cedvelini verir.

10 - krş. Foreign Office'in neşrettiği Hand-book, nr. 57; Turkey in Asia,

11 - Egiazarov, Kratkiy ethnor. öçerk Kurdiv Erivan.

Gubernii, Zap. Kavk. otd. geogr. obşç. Tiflis, 1891 XIII/2); aynı zamanda krş. Haçaturov, Kurdi, çerti ih karaktere i bita, Sborn. mater. po Klavkaz, Tiflis, 1894, XX/1 s.64-90.

Sulaymaniya kürtleri için bk.

Rich, Narrative of a Residence ve Soane, To Mesopotamia and Kurdistan in disguise, fasıl XVI;

Urmiye ve Mukri mintakaları için bk.

Arakelian, Kurdi v Persii, Izv. Kav' ord. georr. obşç, 1904, XVii/1;

de Morgan, Miss. scientifique, Etudes géogr., C.II,

Nikitine, Quelques observations sur les Kurdes, (Mercure de France, 1921, s.662-674;

– Nikitine, La vie domestique kurde, Revue ethnog. et des traditions populaires, 1923 s.334-3434..

Şerefname'de¹² Kürtler'de kadınların rolü hakkında dikkate değer çekici noktalar görülmektedir. Kadınlar, Türkmenler'de olduğundan az hürriyete sahip olmakla beraber aktif bir şekilde idare işlerine katılma ve hatta (Kalhurlar da) kabilelerini idare etmekte idiler.¹³

D-DİN

Bizzat Kürtler atalarının Mecusi (Zerdüşt dininden olan) olduklarına inanırlar.¹

Olasıdır ki Bahdinan (Amadiya) ismi Mazdeizm terimlerinden kalma bir kelimeyi temsil etmektedir. (Bihdin, "iyi dinli") Bununla beraber bazı Arami hiristiyan kaynaklar, daha ziyade Kürtlerin ilk zamanlarda, bizce kuşku bir putperestliğe inandıklarını göstermektedir. Rivayete göre, III. asırda Urfa'lı Mar Mari (ölümü 226) Şahgert'te² "ağaçlara tapan ve bakırdan tasvire kurban kesen" kralı ve tebeasını hiristiyanlaştırmıştı.³

12 - Şerefname, C.I s.98, 131, 173, v.d. 381

13 - Hakkari'li Halima Hanım için bk.

Cuinet, la Turquie d'Asie, C.II s.717

Alabça b. Adila Hanım hakkında (İngiltere hükümetinin verdiği "Han Bahadır" ünvanına sahip olarak, 1924'te ölmüştür. bk.

-Soane, To Mesopotamia 1926

- Minorsky, Kurdi, Petersburg 1915, s.37 anyı krş.

- Rich. Narrative, C.II s.285

- Jaba, Recueil, s.89-99

- Hyvernat, Du Caucase au golfe Persique 1892 s.174

1 - krş. M.Sykes, the Caliph's last Heritage s.425

2 - Şahgert, Dakuka ile Erbil arasında, Hofman Auszüge s.270

3 - Raabe, Mar Mari s.26

Işoyabh, Samanın'in (Cazirat b. Omar yanında) kenarında "Kürtlerin Şeytanlara kurban kestiği" yerde bir manastır yaptırdı. Mar Sabba'nın (ölümü 485'e doğru) hiristiyanlaştırdığı Kürtler, evvelce güneşe taparlardı.⁴

Kürtleri hiristiyanlaştırma girişimlerine ilişkin bilgiler çok dağınık olmakla birlikte, Masudi⁵, Kürtler arasında, Musul ve Cudi dağı etrafında oturup, hiristiyan olan Yakub ve Curkanları yazmaktadır.⁶ İslamlığı kabul ettikten sonra Kürtler, çoğunlukla Harici hareketlerini desteklediler.⁷ Azerbeycan'daki dağınık Kürtler Şurat ("harici" ismi ile tanınırlar) ; Halife Osman ve Ali'nin egemenliklerini Kanuna uygun görmeyen Kürtler de vardı.⁸ Şerefname'ye⁹ göre, bütün müslüman Kürtler, Şafi mezhebindedirler.¹⁰

Bununla birlikte, İran'a bağlı Kürtler arasında Şii'ler de vardı. Olcaytu devrinde bir Kürt, Mehdi bile çıktı. Türk Şah-Seven'lerin arasında yaşayan Şakakiler şii'liği kabul ettiler ; Şerefname'de¹¹ Şii vaizleri dinleyen Dumbuliler hakkındaki kayıtları da gözönünde bulundurmak lazımdır. Aynı yazarın¹² üç yezidi kabileye karşılık olarak, Cezi-

4 - Hofmann, Anszüge s.75

5 - Muruc, C.III s.254

6 - krş. Marco Polo, fasıl XXIV

7 - Basra bölgesinde zenci kökenlerin isyanı, Azerbeycan'da Baysam'ın isyanı krş.

- Masudi, C.I s.231

8 - Masudi, C.III s.233

9 - C.I, s.14

10 - Evliya Çelebi C.IV s.75

11 - C.I s.316

12 - C.I s.117

re'de dört kabileye mal ettiği Husayni sözcüğünün anlamı pek açık değildir.

Diğer taraftan Şerefname'de¹³ Kürtler arasında yezidi inancının yayılışı hakkındaki bilgi çok dikkat çekicidir. (Dasani, Halidi, Basiyan ve kısmen Bohti, Mahmudi ve Dumbali kabileleri ayrıca Şerefname'nin belirtmediği Sincar).

Pazuki kabilesi için, Şerefname¹⁴ belli bir dini olmadığı görüşünü ileri sürüyor ; Safeviler ile olan sıkı ilişkilerine bakarak, (müfrit) aşırı şii inancına bağlı oldukları düşünülebilir.

Bugün Kürtlerin büyük çoğunluğu Şafi'dir. Hatta Sena'da bile yalnız eski Ardalan valileri sülalesi Şii idi. Kirmanşah eyaletinin şii kabileleri çoğunlukla (müfrit) aşırıdılar.¹⁵ Bununla beraber, az veya çok şii özelliği gösteren (müfritlik) aşırılık, daha ziyade Kürdistan'ın gerçek Kürt olmayan İran kabileleri arasında taraftar bulmaktadır. (Guranlar-Zazalar) Bununla beraber sünni tarikatdan olan şeyhlerin etkisi Kürtler üzerinde pek büyüktür. (Özellikle yerleşim yerleri Avraman, Süleymaniye, Mukri, Şamdinan, Harput v.b. da olan Nakşibendi ve Kadiriler) Etkileri, Bedirhan¹⁶, Ubeydullah (1880) ve Şeyh Sait (1925) v.b. isyanları sırasında açık olarak kendini göstermiştir.¹⁷

13 - C.I s.14

14 - C.I s.328

15 - Minorskiy, Notes sur les Ahli-Hakk (RMM, 1920 XL, s.59

16 - krş. Layard, Discoveries, London 1853 s.375

17 - bk. Mad Şamdinan ve Nikitin'in orada belirttiği makaleleri.

BİBLİOGRAFYA

Yazılan eserlerden başka karşılaştırmız.

-N. Marr, Yeşce oslove “Çelebi” (Zap, 1910, XX)

Yazar Kürt kavminin kültür bakımından, ön Asya’daki rolünü araştırıyor ve Kürt bölgesinde (Yezidi ?) putperest dinlerden artakalan kurumlar bulunduğunu zannediyor.

-S. Reinach, Charme pour obtenir la pluie (Kürdistan’da) ; L’Anthropologie, 1906/XVII, s.633.

-Volland, Aberglauben Armeien und Kurdistan, Globus 1907 XCI, s. 342-344.

-Gizli sırlar içeren kupalara dair ;

-Driver, The Religion of the Kurds, BSOS 1922, c. II/III 215-197

-Nikitine, Les Kurdes et Christianisme RHR, 1922

E - KÜRT DİLİ

Farsça gibi, Kürtçe’de Batı İran dillerinden olmakla beraber, geçmişî Farsça’dan ayrıdır.

Batı İran dilinin kuzey ve güney kollara ayrılması hakkında da Andreas, Salamann, O. Mann¹ ; Meillet², Lent³ P.Tedesco’ya⁴ göre ‘batı’ Farsça (Doğu İranca, yani Sogd ve Sak dillerinden ayrılan) kuzey ve güney kolları

1 - Die tadjik Mudarten d.provinz Fars. Berlin 1909 s.1-XXVI

2 - MSL, 1911-1912 XVII

3 - Die nordiranischen Elemente in d. neupers Literatursprache bei firdosi, ZI 1926; IV

4 - Dialektogie d.Westiranischen Turfan texte, M.Ö. 1921 XV, Cüz. 1-3

arasında birbirlerinin içine girmiştir. Bu durum W. Lentz'in yukarıda yazılan makalesiyle desteklenmektedir.

Bu karışıklığa ve bugünkü dillerde birbirine yabancı unsurların bulunmasına rağmen, bütünüyle Kürtçe, Farsça'dan tamamen ayrı bir özellik göstermektedir.

Eğer elimizde bulunan Kürtçe belgeler, edebi Farsçanın hakimiyetinin temellendiği devirden sonraya ait olmasıydı, bu durum daha açıkça görünürdü.

Farsçaya göre, Kürtçenin belli başlı özellikleri şunlardır.

a) Kendine özgü söyleniş biçimi : hasp (at) havt (yedi) gibi Farsça kelimelerde dahi, Sami dillerine ait h'lara sık, sık rastlanması, damak 'L' sesi ('L' Slavca ve Türkçe'de ki 'L' den biraz farklı hafif 'r' sesine karışıklık, yuvarlak 'r' çift dudak 'v' sesi ; kelime başında çift ünsüzün bulunması örneğin ünlü bir ses özelliğini alan yankılı 'r' ve 'n' seslerinin bulunması (aş-yk. b'n, k'rt).

b) Aynı kökten gelen sözlerin, ses bakımından önemli ölçüde değişmiş olanları :

Farsça	Kürtçe
dil	zird
azar (ateş)	ahir ve agir
mahi	masi
namaz	nuvej

c) Şekil ayrılıkları :

Çekim biçimlerinde eklerin korunmuş olması, tayin ve tarif eki olan-eke- ; çeşitli şahıs zamirleri ; üçüncü şahıs iyelik zamiri-il-ian ; şimdiki durumda, çoğul ; birinci şahıs-in, ikinci ve üçüncü şahıs-in, bir isim tamlaması şekli

olan-t (-d) ve özellikle çoğulda (krş. osset dilinde çoğul-te şekli) ; örn. yar-i te (senin arkadaşın), yarid te (senin arkadaşların) ; eski meçhul biçimi olan -ya⁵ ve meçhul -re şekli.

d) Sözdizimi Farkları :

Özellikle birleşik kelimelerde, geçişli fiillerin geçmişinde bilinmeyen biçimlerin korunması (küestan-ian le brivin, kelime-kelime” dağlar onlar tarafından bize kesildi, yani (bizi dağdan yoksun bıraktılar)

e) Kelime Ayrılıkları :

Kürtçe ve kuzey-batı şivelerinin birçoğuda olduğu gibi, güney-batı şivelerindeki kun-uft- (ve go) a karşılık, karıkapı- (ve vaç-) özellikle amad karşısında hat ; avurd kadrşidna ani ; şinid karşısında bist ; firistat karşısında nard v.b. kullanılır.

Edebi Arapçadan geçen birçok kelimeler Kürtçeyi Farsçaya yaklaştıran unsurlar yerine geçer. Fakat Kürtçe halk Arapçasından, Osmanlı Türkçesinden, Arami ve Ermeniceden de kelimeler almıştır.

Ayrıca Kürtçe ve Ermenicenin henüz bilinmeyen ortak kaynaklardan yararlanmış olmaları olanaklıdır.

Böylece esas itibariyle kuzey-batı ve güney-batı İran dilleri büyük farklarla ayrılmış olmamakla birlikte, genel kullanılışı bakımından, Kürtçe açık bir örnek niteliğini gösterir. Bu da kendisini yalnız bugünkü Farsçadan değil, diğer kuzey-batı şivelerinden de (Samnani, “merkezi” şiveler v.b.) ayırmaktadır.

Bununla beraber bizzat Kürtçenin de birbirinden

5 - Salemann, Zum mittel pers. Passiv, Petersburg 1900
- Meillet, Grammaire du vieux perse s.102

oldukça farklı şiveleri vardır. Kürtçenin çoğunlukla şiveleri Kurmanci sözcüğüyle belirtilir.

Şerefname'ye⁶ göre, "Kürt" Kavminin bütünü dört kısımdan oluşmuştur. Kurmanc, Lur, Kalhur ve Guran. Bu kabilelerden Lur, dış görünüşüne ve güney-batı gurbuna doğru yaklaşan diline⁷ bakılırsa, ayrı bir birlik oluşturmaktadır.

Guranlar tıpkı aynı tarihe sahip olan Avramiler, Zazalar v.b. Kürtçeden büyük oranda farklı kuzey-batı şiveleri konuşmaktadırlar. krş. "üç" için, Gurani ;yeri, Zaza ; hirye, bu konuda Samnani hayra ile birdir. Fakat Kürtçe se dir. Andreas'ın yorumuna (Christensen'den naklen) göre, Zazaların eski Deylemlilerle akrabalıkları vardır ve bu varsayım Avramiler de yaşayan ananeler ile doğrulanmaktadır.⁸

Şerefname'ye göre, Kalhurlar, Senna Kirmanşah ve Zohab arasındaki bölgede yaşıyorlardı ; bundan dolayı Şerefname⁹ de "Kalhur" sözcüğü Senna ve Kirmanşah bölgesinin "Kurmanci olmayan" Kürt zümresine/gurbuna denk düşer görünmektedir. Bu şiveleri konuşan halk, bu dillere Kurdi ismini vermekte veya bağlı olduğu kabilenin ismine bağlamaktadır. Luristan sınırlarında (Lakistan'da) güney Kürt şiveleri Lakki ismiyle bilinmektedir.¹⁰

6 - Şerefname s.16

7 - O.Mann Die Mundar ten Lur-Stämme, Berlin 1910

8 - E. Soane, In disguise to-Kurdistan s.377

9 - Şerefname s.13

10 - krş. O. Mann, Kurze Skizze der Luridialekte, SB pr. Aw. 1904, XXXIX
Çirikov, Putevoy Jurnal, Petersburg, 1875 s.227

Salmas ve Fars eyaletinde Lakler vardır, fakat O. Mann tarafından yazılan Kalun-Abdu Kürt şiveleri¹¹ Lakki değildir. Batı İran'ın güney Kürt şiveleri, Kürtçenin önemli ayırtdedici özelliklerini kaybetmiş bulunuyor. (Örneğin geçişli fillerin geçmiş şekilleri)

Bu Kurmanci olmayan şivelerin varlığı "Kardu sorununun çözümü için önemli olabilir. Kurmanc sözcüğünün kaynağı bilinmemektedir. Acaba bu Kürt ismiyle bir diğer Medya kabilesi isminin tamamlanmasıdır? Sadece Kurmanc alanında iki lisan gurubu görülür; Doğu gurubu (daha doğrusu güney-doğu gurubu) ve batı gurbu. Bunların tam sınırları henüz belli değildir. Doğu Kurmaci, Mukri bölgesinde ve Dicle'nin doğu kolları taraflarında konuşulur: Küçük Zap, Azaym ve Diyala. Bu çok saf ve biçim bakımından çok zengin bir şivedir. Batı kolu, Kurmanc lisanlarının geri kalanlarının bölgesel özelliklerini kapsar. Kuzey Suriye Kürtleri Türkçeden alınmış unsurlar içeren çeşitli şiveler konuşur görünmektedir.

Evliya Çelebi¹² onbeş Kürt şivesi (lisanı) saymaktadır.¹³

BİBLİOGRAFYA

1783'den başlayarak çıkan Kürtçe araştırmalar için bakınız.

– Lerch, İzsledovaniya, C.III s.1-XXXI

– Grundriss d. İran. Philol., C.I/II, s.253

[Ayrıca Kürtçe gramerler için bakınız.

– Justi, Kurdische Grammatik, Petersburg, 1880

11 - Die Tajik Mudarten s.135

12 - C.IV s.75

13 - krş. birde Soane'in tasnif tercümelerini (Grammar of the Kurmanji)

– Socin, Die Sprached. Kurden

– Grundr. d. İran Phil., C. I-II s.249-286

Her ikisinde asıl olarak Batı Kurmanci ile uğraşmaktadır.
Batı Kurmanci için bakınız.

– O. Mann, Die Mundart der Mukri-Kurden, Berlin, 1906
C.I s. XXXIII-CVI :

Grammatische Skizze-Soane, Notes on the Phonology of
Southern Kurmanji JRAS, 1922 s.199-226

[Kürtçe sözlük için bakınız.

– A. Jaba-F. Justi, Dictionnaire Kurde-Français, Peter-
sbourg, 1879

E.D. Ross, Times 19 C.II. 1926

Şimdiki şive kitapları için bakınız

I- İRAN GURUBU :

A. Senna-Kirmanşah

– Lerch, Forschungen Über die Kurden, Petersburg,
1857-1858, bibliografya ve Senna şivesi ile Gulistan'dan
bir parça

– H. Schindler, Beriträge Z. Kurdischen Wortschat 2^e,
ZOMG, 1884 ; XXXVIII Zangana ve Kalhuri

– Soane, southern Kurdisch Folk-Song in Kirmanşahi,
JRAS, 1909 s.35

[bk. bir de

Morgan, Mission scientifique, C.V Eleştirisi için karşılaştı-
rınız.

– O. Mann, Die Mundart d. Mukri-Kurden C.I s. XXI

B-Dağınık Şiveler

– A. Querry, Ledialecte guerrouci MSL, 1895 C. IX, s.
1-23 (Garrusi, Mazenderan'da Hocavand)

– O. Mann, Die Tajik-Munderten Berlin 1909 s.135-155

Fars'ta Kalun Abdu şivesi

– V. İvanov, Hurasani Kurdisch (bu şive Erzurum Kurmancisine yakındır.)

– Bérézine, Etudes (Horasan Kürtçe'sinde cümleler)

– H. Schindler, ZDMG, XXXVIII (Horasan'da Amurlu şivesi) ve bazı seyahat kitapları

– Brugsch, Reise d. Preussischen Gesandtschaft, 1863 C.II, s.49-486 : Tahran bölgesindeki Kürtler.

II-DOĞU KURMANCİ

– Chodzko, Études philologiques sur langue Kurde J.A. 1857 s.297-356 (Paris'te toplanmış Süleymaniye şivesi)

– O. Mann, Die Mundart der Mukri-Kurden C.I Berlin, 1906 (gramer metinler) C.II. 1909 (tercümeler, Doğu Kürt destanı ve şarkıları)

– E. S. Soane, Notes on a Kurdisch Dialect Süleymaniye, JRAS, 1912 s.891-940

– E.S. Soane, Grammar of the Kurmanji Language London, 1913, XVI s.389

– Bittner, Die Heiligen Bücher der Jeziden Denksch. Wien. Akad, 1919 LV/IV

– Soane, Elementary Kurmanji Grammar Bağdad 1919,

– Soane, Kitab-ı Avvalamini Qiraat-i Kurdi Bağdad, 1920

– L. O. Fossum, A Practical Kurdish Grammar (Mukri), Minnapolis, 1919

– Bérézine, Recherches sur les dialectes musulmans, Kazan 1853

– H. Schindler ZD MG, 1884 XXXVIII

– de Morgan, Mission scientifique, 1904. C.V

– Von Le Coq, Kurdische Texte C.II (bk. Baba-Baban)

III-KUZHEY ve BATI KURMANCİ :

A - Erivan

- S. A. Egiazarov, Kratkiy etlografiçeskiy oçerk kurdiv, Zap. Kavkaz. otd. Geogr. obşç. Tiflis, 1891 XIII/I
- WZKM C.VI s.178
- Haça turov, Kurdiskie tekstı (sbornik materialov diya opisaniya Kavkaza, Tiflis 1894 C.XX s.1-16
(Ağrı dağı yakınlarında Barukli Kürtleri'nin şivesi)
- Adjarian, Recueil'de mots kurdes endialecte de Novo, Bayazet MSL, 1911, C.XVI s.349-380

B - Erzurum-Bayezid

- Jaba, Recueil de notices et extraits kurdes Petersburg, 1860
- Jaba-Justi, Dirctionnaire Kurde-Français, Petersburg, 1879
- [Çoğunlukla Bayazid metinlerine dayanır, fakat elde edilebilen bütün malzemedden yararlanılmıştır.
- Jaba, Dialogues kurde-français (yazma)

C - Urmiye-Hakkari-Şemdinan

- F. Müller, Kurdisches und syrisches Wörterverzeichnis, Orient und Occident, yayınlayan ; Ben fey, C.III, s.104
- Schea, Brief-Grammer and vocabulary of the Kurdisch language of the Hakkari district JAOS, 1872, C.X, s.118-155
- Makas, Kurdische Studien, Heidelberg, 1900 s.16-28
- Makas, Ein Gedicht aus gawar (diğer Gevar malzemesi için bk. Hartman, Bull. Acad. Petersburg 1900
- Nikitin, Kratkiy russko-kurdiskiy voyeniyy perevodçik, Urmia, 1916

- Noel, The Character of the Kurds as illustrated by their Proverbs (Hakkari), BSOS 1921, C.I-IV s.79-90
- Ağa Petros ellow, Assyrian, Kurdish and Yezidi, Bağdad, 1920
- Nikitine ve Soane, The Tale of Suto and tato BSOS, 1923, C.III/I s.69-106
- Nikitine, Kurdish stories 1926 C.IV/I s.121-138

D - Bahdinan-Bohtan

- M. Garzoni, Grammatica a vocabolario della lingua Kurda Roma, 1787

Amadiya'da toplanmış malzeme ; bu şivenin özellikleri için karşılaştırınız.

- Şerefname, C.I s.107
- A. Socin, Kurdisches Sammlungen, Petersburg 1890 C.II/A-B

Bohtan şivesine göre, Zaho'da toplanan metin ve tercüme

- Jardine, Badian Kurmanji, Bağdad, 1922

Zaho'dan toplanan malzeme

- Dufresne, un conte kurde de la region de Sö örde J A, 1910 s.107-118 (Bohtan şivesiyle)
- Yusuf Ziya al-Din Paşa al-Halidi, al-Hadiya, al-Hamiya fi'l-lugati'l kurdiya Istanbul, 1310 (Yazar Motki'de kaymakamdı, araştırması için bakınız.

A, IX, seri cilt-II s.545 ve M. Hartman, Bohtan)

- P. Beidar, Grammaire kurde Paris, 1926 Zaho Cezire şivesi

E - Tur Abdin-Mardin-Diyarbakır

- P. Lerch, Forschungen über die Kurden, Petersburg,

1857-1858, Prym ve Socin, Kurdische Sammlungen, Petersburg, 1887, C.I A-B Metin ve tercümeleri, Tur Abidin şivesi

– Makas, Kurdische Studien, Heldelberg 1900 s.1-16

* Eine Probe des Dialektes v. Diyarbakır

* Kurdische Texte, Petersburg-Leningrad 1897-1926 (Mardin şivesi)

F - Kuzey Suriye

– Von Le Coq, Kurdisch Texte, Berlin, 1903 C.I, s.1-92

– Bérézine, Etudes sur les dialectes musulmans Kazan, 1853

– Soane, The Şadi branch of Kurmanji, JRAS, 1909 s.895

– Grammar of the Kurmanji 1913

F - FOLKLOR-EDEBİYAT-GAZETELER

Kürt öyküleri alanında yapılan araştırmalar, bunların öykücülük sanatı hakkında bir fikir vermektedir. Konular çoğunlukla ön-Asya'da ortak rivayetlerden alınmaktadır.¹ Halk kahramanlarının aşklarına ve aşiretler arasındaki çarpışmalara v.b. ait olan öykülere daha çok rastlanır. Aktarış ve anlatım biçimleri için² Jaba³ şu dokuz Kürt şairinin ismini vermektedir.

1 - krş. Mirza M. Cavad al-Kazi, Ein kurdiches Murchen, Globus, XCVI, 187

2 - Lerch, Mélanges Asiatiques C.III s.242-255

– Prym-Socin, nr.XXXI, Mann nr.II, Makas, nr.I

– B. Chalatianz, Kurdische Sagen (zeitsch. d. Vereins f. Völkerkunde, 1905, XV, s.322-330

* 1906, XVI, s.35-46 ve 402-414

* 1907, XVII s.76-80

3 - Recueil de Notices s.7-9

Harirli Ali : (1009-1078) Kürtçe bir divançe yazmıştır.

Şeyh Ahmet Mala-i Ciziri : (1145-1160?) Cezire asıllıdır. Mezarı orada bulunmaktadır. Divanı için Hartman'ın kitabına bakınız.⁴

Faki Teyran : (1302-1375) Mukus'ta doğmuş ve orda ömüştür. Asıl ismi Muhammet olup yazılarında Mim Hayy kodunu kullanmıştır.

Hikayata Şayh Senana (Şanan), Barsisa öyküleri ve Kavli hasp-i raş gibi şiirlerin yazarıdır.

Mala-i-Bate (Molla Ahmet) : (1417-1494) Hakkari'de Bate köyünde doğmuş ve orada ölmüştür. Bir Divan ile bir Mevlit yazmıştır. Bu sonuncusu A. Von Le Coq tarafından yayımlanmıştır.⁵

Hakkarili Ahmet Hani : (1591-1652) Arasında yaşamış ve Bayezid'de kendi ismini taşıyan caminin yanına gömülmüştür. Mem û Zin⁶ ve Arapça-Kürtçe manzum Navbar⁷ yazmıştır. Ahmet Hani bundan başka birçok Kürtçe, Arapça ve Türkçe şiirler yazmıştır.

Bayezid'li Ismail : (1654-1709) Ahmed Hani'nin taklitcisidir. Bir Kurmanci-Arapça-Farsça sözlük olan Gülzar'ın ve bir çok şiir ve gazelin yazarıdır.

Şerif Han : (1689-1748) Çölemerik'te doğmuş, orada ölmüştür. Hakkari emirlerinin sülalesindedir. Bir çok Kurmanci ve Farsça şiirleri yazmıştır.

Bayezid'li Murat Han : (1737-1784) Aşk üzerine şiirler yazmıştır.

4 - Das kurdische Divan des Schech Ahmet, Berlin 1904

5 - Kurd. Texte C.I s.49-96

6 - Mélanges Asiat., C.III s.242-255

7 - Al-Hdiya al-Hamidiya s.279-297

Petersburg Asya müzesindeki Kürt eserleri için Lerch'in kitabına bakınız.⁸ Kurdi zade Ahmet Ramiz tarafından bir Mevlit⁹, Kahire'de yayınlanmıştır.

Bunlardan başka değişik yerlerde XIX. ve XX. yüzyıllara ilişkin şu şairlere rastlanılmaktadır.

- Hakkari'li Şah Partau,
- Mahvi Hacı Kadir Koi
- Abdullah Bey Misbah al-Divan
- Şah Razay (Rıza)
- Tahir Bey Caf
- Süleymaniyeli Ali Kamil
- Bağdat'lı Abdulkadir Zahavi
- Ahmet Bey fatah Sahikıran
- Mustafa Bey Caf
- Ahmet Bey Caf
- Şeyh Nuri Baba Ali
- Ali Bey Salar Sait
- Molla Rahim Mukri "Vafa-i"
- Kaka Mini (Amin)
- Mukri
- Kak Mustafa Irani
- Abdulhalik
- Salim v.b

Jaba'ya¹⁰ göre, Kürtçe kitap yazarlar arasında şunlarda vardır.

- **Taramahlı Ali** :1591'den sonra Kürtçe bir Arap dili grameri yazmıştır.

8 - Izsledovaniya C.III s.XXVI

9 - Al-Nabi bi'l-Lugat al-Kurdiya

10 - Recueil s.12

Halkatinli Mala Yunus : Taşrif, Zuruf ve Tarkib üzerine üç kitap yazmıştır.

Arapça yazarlar arasında şu hukukçu ve ilahiyatçılar bilinmektedir.

- **İsa Hakkari** (1189)

- **Taki al-Din Şahrizuri** : 1245'de Şam'da ölmüştür.¹¹

- **Sincarlı Abdullah** : Kurdi¹²

- **Eyyubi Abu'l-Fida** : Ibn al-Aşir,¹³ Tarihçi ve coğrafyacıdır¹³. Mervaniler'in sarayında şair Husayn Başnavi'nin Arapça şiirlerini yazmıştır.

Şerefname¹⁴ Bitlisli olarak şu kişileri saymaktadır.

- **Mevlana Abdulrahim**

- **Mevlana Muhammet Bar-Kali**

- **Şeyh Ammar Yasir**¹⁵

Kürtler tarafından Farsça olarak bir takım tarihi eserler yayınlamıştır.

Kürt Kadın şairi Mah Şaraf Hanın (ölümü 1847)'in divanı ve hayatı hakkında toplu bilgi Tahran'da 1926'da yayınlanmıştır.

Naşir, burada yukarıda adı geçen Kürt Şairlerinden başka, şu şahıslardan da bahsetmektedir.

- **Halid-i Şahrizuri**

- **Mala Hizr-i Rudbari**

- **Hana-yi Kubadi**

- **Mele Abdulrahim Taycozi**

- **Şeyh Muhammet fahr al-Ulama**

- **Harik ve Hicri**

11 - Ibn Hallikan, Vafayat C.II s.188-430

12 - Ibn Battuta C.II s.142

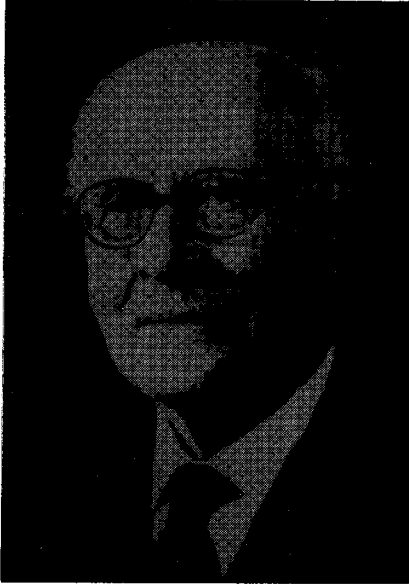
13 - C.IX, s.49

14 - C.1 s.34

15 - Nafahat al-Uns nşr. Nassav-Lees s.479

KISALTMALAR

Ak	Akademi
a.g.e	Adı geçen eser
ayn. esr	Aynı eser
ayn. mll	Aynı müellif/yazar
Anthrop	Anthropology
Armen	Armenien
bk.	Bakınız
bull	Bulletin
bibl	Bibliography
ethnogr	Ethnography
doc.	Documents
hist.	Histoire
gramm	Grammatic
kavk	Kavkaz
inst.	Institues
muham.	Muhammet
nr.	numara
nşr	Neşreden
soc	Social
pers	Persia
trc.	tercüme

VLADİMİR MİNORSKY

(1877-1966)

Rus asıllı, ünlü bir Doğu-bilimci. Hukuk ve doğu dilleri fakültelerini bitirmiştir. 1923 yılından sonra Paris'teki Doğu Dilleri Enstitüsü'nde öğretim üyeliği yap-

mıştır. İngiltere, Almanya, Belçika ve Hollanda'da Doğu bilim çalışmalarını yakından izleyen Minorsy'nin yaptığı araştırmalar kayda değerdir.

İslâm Ansiklopedisinin birçok maddesinde yazmıştır. Tarih, Coğrafya, Din, yazarın başlıca çalışma alanıdır. Bu alanlarda ikiyüze yakın çalışması vardır. Ayrıca uluslararası düzeyde bir çok Doğubilim toplantılarına katılmıştır. Bürüksel'de 1938'de yapılan toplantıda "Kürtlerin Kökenleri" üzerine çalışmasını sunmuştur.